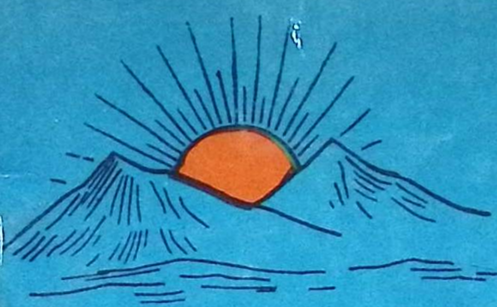

अभिनव संस्कृत रचना

भाग 4

अभिनव संस्कृत रचना

भाग 4

लेखक
श्याम कपूर

पीताम्बर पब्लिशिंग कम्पनी
शैक्षिक प्रकाशक
888, ईस्ट पार्क रोड, करौल बाग
नई दिल्ली-110005. (भारत)

[सर्वाधिकार सुरक्षित हैं।] [संशोधित संस्करण : 1985] [मूल्य . 5/50 रुपये]

आमुखम्

'भाषासु रम्या मधुरा दिव्या गोर्वाणभारती'

प्रायेण भारतीया: सर्वा: अपि आधुनिक्य: भाषा: संस्कृतभाषाया: शब्दानां सहस्राणि गृहीत्वा जीवन्ति । सर्वथा विशुद्धा, नियमबद्धा, परममधुरा, भावप्रकटन-समर्था च अस्ति इयं संस्कृतभाषा । अस्या: भाषाया: साहित्यम् अपि सुविशालं, समुन्नतं, ज्ञान-विज्ञान-सम्पन्नम् च अस्ति । पर:सहस्राणि पुस्तकानि अस्यां भाषायां विद्यन्ते । तानि पठित्वा जर्मनी-इङ्गलैंड-प्रभृतिदेशवास्तव्या: विद्वांस: अतीव चकिता: अभवन् । संस्कृतभाषा एव भारतस्य संस्कृते आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य, प्राचीनाया: सभ्यताया: इतिहासस्य च प्रकटीकरण-साधनभूता । य: संस्कृतभाषां न पठति स एतस्मात् ज्ञानभाण्डागारात् वंचित: भवति ।

हिन्दी अद्यत्वे अस्माकं राष्ट्रभाषा अस्ति । य: संस्कृतभाषां जानाति स हिन्दीभाषां विशेषतया ज्ञातुम् अर्हति; यत: हिन्दीभाषा सर्वान् अपि पारिभाषिकान् शब्दान् संस्कृतभाषा-भाण्डागारात् एव गृह्णाति । अत: संस्कृतभाषा सर्वै: अपि भारतीयै: अवश्यं पठनीया ।

संस्कृत-भाषाया: विद्यार्थिनां कृते 'अभिनव-संस्कृत-रचना' नाम्नी पुस्तिका इत्थं रचिता । इयं चतुर्षु भागेषु विभक्ता अस्ति । अस्या: निर्माणे केन्द्रीय-विद्यालय-संगठनेन निर्धारितस्य पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अनुसरणं कृतम् अस्ति । इयं सरलया पद्धत्या रचिता अस्ति; अत: विद्यार्थिन: स्वयम् एव संस्कृत-लेखने प्रवृत्ता: भविष्यन्ति ।

अस्या: पुस्तिकाया: रचनायां 'कान्वेन्ट' विद्यालयानां विद्यार्थिन: अहिन्दी-भाषिण: विद्यार्थिन: च लक्ष्यीकृत्य, आंग्लभाषा-माध्यमेन अपि सर्वं वक्तव्यं स्पष्टीकृतम्, येन ते स्वतन्त्ररूपेण एनां प्रयोक्तुं समर्था: भवेयु: । आशासे, विद्वांस: अस्या: लाभकारितां वीक्ष्य मुदिता: भविष्यन्ति ।

सेंट मार्टिन स्कूल, दिल्ली कैंट; सलवान पब्लिक स्कूल, नई दिल्ली; एयरफोर्स केन्द्रीय विद्यालय, दिल्ली कैंट ।

—प्रभृति

विद्यालयस्थानां वरिष्ठानां सुयोग्यानाञ्च अध्यापकानामहं कृतज्ञ: अस्मि, यै: अस्या: पुस्तिकाया: संशोधनाय बहुश: मम मार्गदर्शनं कृतम् ।

विदुषां वशंवद:
—रचयिता

विषय-सूची

पठित पुनरभ्यास	....	1
त्रीणि लिंगानि, त्रीणि वचनानि त्रय: पुरुषा:, त्रय: काला:	....	2
श्लोकानां व्याख्या	....	3
सन्धि	....	4
व्यञ्जन-सन्धि	....	6
विसर्ग-सन्धि	....	9
कारकों के नियम	....	15
संज्ञा-शब्दों की रूपावलि	....	17
हलन्त शब्द	....	24
सर्वनाम-रूपावली	....	27
व्युत्पत्ति अथवा पदपरिचय	....	28
संख्यावाचक	....	29
रूपावली	....	30
कारकों के विशिष्ट प्रयोग	....	32
वाक्य-रचना (अशुद्धि-शोधन)	....	34
क्रियापद (धातुरूप)	....	35
भ्वादिगण, अदादिगण आदि	....	37
अनुवाद	....	40
वाच्य तथा वाच्य-परिवर्तन	....	41
व्युत्पत्ति/पद परिचय	....	43
उपसर्ग	....	44
कृदन्त प्रत्यय	....	49
स्त्री प्रत्यय	....	51
श्लोक व्याख्या	....	53
अव्यय शब्द	....	54
तुलना	....	56
तद्धित प्रत्यय	....	57
समास	....	58
संस्कृत-भाषा (निबन्ध:)	....	62

पठित पुनरभ्यास (Revision)

स्वर (Vowels)—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ ।

व्यंजन (Consonants)—कवर्ग—क् ख् ग् घ् ङ् ।

चवर्ग—च् छ् ज् झ् ञ् ।

टवर्ग—ट् ठ् ड् ढ् ण् ।

तवर्ग—त् थ् द् ध् न् ।

पवर्ग—प् फ् ब् भ् म् ।

अन्तःस्थ—य् र् ल् व् ।

ऊष्म—श् ष् स् ह् ।

अयोगवाह— अनुस्वार, ँ अनुनासिक, : विसर्ग ।

उच्चारणस्थान (Places of Pronunciation in voice organ)—

अ कवर्ग ह् विसर्ग—कंठ । इ चवर्ग य् श्—तालु । ऋ टवर्ग र् ष् मूर्धा ।

ऌ तवर्ग ल् स्—दन्त । उ पवर्ग—ओष्ठ । ञ् म् ङ् ण् न्—नासिका च ।

ए ऐ कण्ठतालु । ओ औ—कण्ठोष्ठ । व्—दन्तोष्ठ ।

मात्रा (Signs of Vowels)— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ ।

— — ा ि ी ु ू ृ ॄ े ै ो ौ ।

संयुक्त वर्ण (Joint Consonants)—क्षत्रिय—क्+ष्+अ+त्+र्+इ+य्+अ ।

ज्ञानी—ज्+ञ्+आ+न्+ई ।

तृप्ति—त्+ऋ+प्+त्+इ ।

सन्धि (Sandhi)—अद्य+अपि=अद्यापि । इति+अपि=इत्यपि । नर+ईशः=नरेशः ।

समास (Compound)—राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । कमलम् इव मुखं मुखकमलम् । न सत्यम् असत्यम् ।

कारक (Case), संज्ञापद—रामः, रामौ, रामाः । रामम्, रामौ, रामान् । लता, लते, लताः । लताम्, लते, लताः । ज्ञानम्, ज्ञाने, ज्ञानानि । वारि, वारिणी, वारीणि ।

सर्वनाम (Pronoun)—यत्—यः, या, यत् । युष्मद्—त्वम्, युवाम्, यूयम् । अस्मद्—अहम्, आवाम्, वयम् । तद्—सः, सा, तत् ।

उपसर्ग (Prefixes)—प्र+हार, आ+हार, सं+हार, वि+हार, परि+हार ।

स्त्री प्रत्यय—अज—अजा, नर—नारी, कमल—कमलिनी । etc.

तद्धित प्रत्यय (Secondary Affixes)—त्व=महत्त्व । ईय-भारतीय । etc.

कृदन्त प्रत्यय—त्वा—गत्वा । त्य—आगत्य । तव्य—पठितव्य । यत्—कार्य । etc.

त्रीणि लिंगानि (Three Genders)

1 पुंलिङ्गम् (Masculine)
अयं बालः अस्ति ।

2. स्त्रीलिङ्गम् (Feminine)
इयं बालिका अस्ति ।

3. नपुंसकलिङ्गम् (Neuter)
इदं फलम् अस्ति ।

त्रीणि वचनानि (Three Numbers)

1. एक वचन (Sing.)
एषः कुक्कुरः बुक्कति ।

2. द्विवचन (D.)
एतौ कुक्कुरौ बुक्कतः ।

3. बहुवचन (Pl.)
एते कुक्कुराः बुक्कन्ति ।

त्रयः पुरुषाः (Three Persons)

1. प्रथमः पुरुषः
सः अनिलः
नाम बालः अस्ति ।

2 मध्यम पुरुषः
किं त्वम् सुनीलः नाम
बालः असि ?

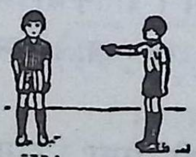

3. उत्तमः पुरुषः
अहं सुधीरः नाम
बालः अस्मि ।

त्रयः कालाः (Three Tenses)

1. वर्तमानकालः (Present)
अहम् पठामि

2. भूतकालः (Past)
रामः दशरथस्य पुत्रः
आसीत्

3. भविष्यत् काल (Future)
भारतीयाः अपि
चन्द्रलोकं गमिष्यन्ति

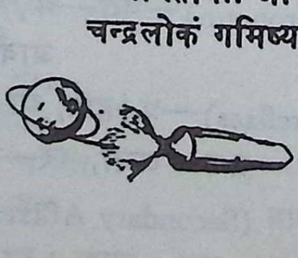

श्लोकानां-व्याख्या (Explanation of the Verses)

निम्नलिखितानां श्लोकानाम् अर्थान् लिखत (Explain the following Verses) :—

(क) आचारः परमो धर्मः, आचारः परम तपः ।

आचारः परमं ज्ञानम्, आचारात् किं न साध्यते ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

(ख) छायाम् अन्यस्य कुर्वन्ति, तिष्ठन्ति स्वयम् आतपे ।

फलानि अपि परार्थाय, वृक्षाः सत्पुरुषाः इव ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

(ग) उष्ट्राणां विवाहेषु, गीतं गायन्ति गर्दभाः ।

परस्परं प्रशंसन्ति, अहो रूपम् अहो ध्वनिः ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

(घ) दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन, स्नानेन शुद्धिर्न तु चन्दनेन ।

मानेन तृप्तिर्न तु भोजनेन, ज्ञानेन, मुक्तिर्न तु मुण्डनेन ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

सन्धि (Sandhi)

पुनरभ्यास (Revision)

सन्धि

1. स्वर सन्धि
2. व्यंजन सन्धि
3. विसर्ग सन्धि

1. स्वर-सन्धि

1. दीर्घ सन्धि— अद्य + अहम् = अद्याहम् ।

2. गुण सन्धि— सूर्य + उदयः = सूर्योदयः ।

3. वृद्धि सन्धि— अद्य + एव = अद्यैव ।

4. यण् सन्धि— इति + अपि = इत्यपि ।

5. अयादि संधि— रामे + आदरः = रामय् + आदरः = रामयादरः ।

6. पूर्वरूप सन्धि— वने + अत्र = वनेऽत्र ।

7. प्रकृतिभाव (No Change) :—

द्विवचन के ई, ऊ, ए से परे यदि कोई स्वर आए तो सन्धि नहीं होती ।

(If ई, उ, ए of dual are followed by any Vowel there is no change) :—

(क) कवी + इमौ = कवी इमौ । गिरी + एतौ = गिरी एतौ ।

साधू + इमौ = साधू इमौ । बन्धू + आयातौ = बन्धू आयातौ ।

लते + इमे = लते इमे । बाले + एते = बाले एते ।

(ख) अदस् के ईकारान्त तथा ऊकारान्त रूपों से परे यदि कोई स्वर हो तो सन्धि नहीं होती ।

(If there is ई or ऊ in the last Vowel of any form of अदस् and it is followed by any Vowel, then there is no change :—

अमी + अश्वाः = अमी अश्वाः । अमी + इषवः = अमी इषवः ।

अमू + आगतौ = अमू आगतौ । अमू + आगच्छतः = अमू आगच्छतः ।

अभ्यास (Exercise)

(1) इनमें सन्धिच्छेद करो (Disjoin the following) :—

(क)

विद्यालयः— .... । शिष्याहम्— .... ।

दुःखस्यानुभवम्— .... । अन्विष्यन्ति— .... ।

(ख)

तस्यैकः— .... । अपेक्षते— .... ।

क्षुधेत्यादि— क्षुधा+इति+आदि । इत्युक्त्वा— .... ।

ममैव— .... । तवैव— .... ।

(2) इनमें संधि करो (Join the following) :—

(ग)

वने + अत्र = ... । रामे + आदरः = ... ।

अद्य + एव = ... । तव + उदयः = ... ।

कवी + इमौ = ... । बाले + एते = ... ।

(घ)

तस्य + एकः = ... । क्षुधा + इत्यादि = ... ।

तव + एव = ... । अहो + अत्र = ... ।

इति + उक्त्वा = ... । ते + अद्य = ... ।

न + एव = ... । न + अन्यम् = ... ।

महा + ऋषिः = ... । पितृ + ऋणम् = ... ।

व्यंजन-सन्धि

यदि व्यंजन वर्ण के वाद स्वर या व्यंजन आए तो उनकी सन्धि व्यंजन-सन्धि कहलाती है [When a consonant is followed by a vowel or a consonant, the Sandhi is called व्यंजन-सन्धि (Coalesce of Consonant)] :—

सत् + विचारः = सद्विचारः । धनुस् + टंकारः = धनुष्टंकारः ।

रिक्त स्थानों को पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

1. स् को ष् तथा तवर्ग को चवर्ग (श् in place of स् and चवर्ग in place of तवर्ग)—

रामस् + शेते = रामश्शेते । सत् + चरितम् = सच्चरितम् ।

सत् + चित् = ... । तत् + छत्रम् = ... ।

एतत् + छाया = ... । यज् + नः = ... ।

2. स् को ष् तथा तवर्ग को टवर्ग (स् replaced by ष् and तवर्ग by टवर्ग)—

रामस् + षष्ठः = रामष्षष्ठः । सर्पिष् + तमम् = सर्पिष्टमम् ।

तस्याः + टिप्पणी = ... । उद् + डीयते = उड्डीयते ।

3. वर्गों के प्रथम वर्ण को तृतीय वर्ण में बदल कर (The first letter of वर्ग is replaced by third letter)—

वाक् + ईशः = वागीशः । वाक् + दानम् = ... ।

सम्राट् + गच्छति = ... । महत् + दुःखम् = ... ।

4. वर्गों के चतुर्थ वर्ण को तृतीय वर्ण में बदल कर (The fourth letter of a वर्ग is replaced by third letter) :—

मध् + ध्वरिः = मद्ध्वरिः ।   क्रुध् + धः = क्रुद्धः ।

लभ् + धः = ... ।   क्षुभ् + धः = ... ।

5. वर्गों के तृतीय-चतुर्थ अक्षर को प्रथम अक्षर में बदल कर (Third or fourth letter is replaced by first)—

सुहृद् + सु = सुहृत्सु ।   सद् + त्वम् = ... ।

6. त् को ल् कर के (त् is replaced by ल्)

तत् + लयः = तल्लयः ।   तत् + लीनः = ... ।

7. त् को न् —पदान्त त् को अनुनासिक परे होने पर अनुनासिक हो जाता है (त् is replaced by न् if it is followed by fifth letter of वर्ग)—

एतत् + मुरारिः = एतन्मुरारिः ।   चित् + मयम् = ... ।

तत् + मात्रा = तन्मात्रा ।   तत् + मयम् = ... ।

8. पदान्त म् को अनुस्वार—यदि पदान्त म् से परे कोई व्यंजन आए तो म् का अनुस्वार हो जाता है (If ending म् is followed by any consonant, it becomes अनुस्वार)—

हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे ।   शान्तम् + पापम् = ... ।

ग्रामम् + गच्छति = ... ।

9. **अनुस्वार को परसवर्ण**—यदि अनुस्वार के बाद 'य व र ल, ञ म ङ ण न, झ भ घ ढ ध, ज ब ग ड द, ख फ छ ठ थ, च ट त क प,' में से कोई वर्ण आए तो परसवर्ण होता है (अनुस्वार is converted into the 'fifth letter' of the वर्ग of the letter following)—

अम् + कितः = अङ्कितः ।   सम् + चितम् = सञ्चितम् ।

10. ह् को घ्—वर्गों के प्रथम चार अक्षरों से परे यदि ह् आए तो ह् को पूर्वस वर्ण होता है (If ह् follows any of the first four letters of a वर्ग, it is converted into fourth letter of the letter preceding)—

वाक् + हरिः = वाग्घरिः ।   पृथक् + हस्ते = पृथग्घस्ते ।

अभ्यास (Exercise)

सन्धि करो (Join the following) :—		सन्धि-विच्छेद करो (Disjoin the following)—	
रामः + शेते =	....	एतच्छाया—	....
यज् + नः =	....	उड्डीयते—	....
वाक् + ईशः =	....	वाग्दानम्—	....
सम्राट् + गच्छति =	....	महद्दुःखम्—	....
सुहृद् + सु =	....	तन्मात्रा—	....
तत् + मयम् =	....	तन्मयम्—	....
वाक् + हरिः =	....	ग्रामं गच्छति—	....
एतत् + मुरारिः =	....	तल्लीनः—	....
चित् + मयम् =	....	सञ्चितम्—	....

विसर्ग-सन्धि

यदि विसर्ग से परे स्वर या व्यंजन आए तो दोनों के मेल से होने वाले विकार को विसर्ग-सन्धि कहते हैं (If Visarg (:) is followed by any Vowel or Consonant, the change is called VISARG SANDHI) :—

1. विसर्ग-स्थाने श्/ष्/स्

श्— : + च्-छ्-श् = श् —पूर्णः + चन्द्रः = पूर्णश्चन्द्रः ।

ष्— : + ट्-ठ्-ष् = ष् —धनुः + टंकारः = धनुष्टंकारः ।

स्— : + त्-थ्-स् = स् —अतः + तव = अतस्तव ।

अभ्यास (Exercise)

(क)

संधि करो (Join the following) :—		सन्धि-विच्छेद करो (Disjoin the following):—	
एकः + चन्द्रः =	.... ।	देवश्चलति—	.... ।
रामः + शेते =	.... ।	क्रूरश्शासकः—	.... ।
ततः + शशकः =	.... ।	ज्योतिश्च—	.... ।
रामः + च =	.... ।	सिंहश्चावदत्—	.... ।
तरोः + छाया =	.... ।	कश्छात्रः—	.... ।
बालाः + च =	.... ।	हरिस्तत्र—	.... ।
कः + टीकते =	.... ।	कष्टंकते—	.... ।
गतः + ठक्कुरः =	.... ।	कस्तरति—	.... ।
देवः + तरति =	.... ।	बालास्तत्रागताः—	.... ।

2. विसर्ग-स्थाने र्

अ-आ से भिन्न किसी स्वर के परे विसर्ग आए और उसके बाद कोई स्वर अथवा वर्गों का 3 4, 5 वाँ वर्ण या अन्तस्थ (य् र् ल् व्) या ह् आए तो विसर्ग को र् हो जाता है (विसर्ग preceded by any vowel except अ or आ, and followed by a vowel or a soft consonant, is changed to र्) :—

मुनिः + अपि = मुनिरपि ।

गौः + गता = गौर्गता ।

साधुः + याति = साधुर्याति ।

शिशुः + हसति = शिशुर्हसति ।

सन्धि करो (Join the following) : —

मुनिः + यजति = मुनिर्यजति ।

अग्निः + देवता = ... ।

अग्निः + उज्ज्वलति = ... ।

निः + धनः = ... ।

निः + भयम् = ... ।

वायुः + वाति = ... ।

कविः + अवदत् = ... ।

कविः + अयम् = ... ।

हः + अद्य = ... ।

सन्धि-विच्छेद करो (Disjoin the following):—

ऋषिर्गच्छति— .... ।

अग्निर्ज्वलितः— .... ।

गुरुर्जयतु— .... ।

रवेर्दर्शनम्— .... ।

बहिर्योगः — .... ।

शिशुर्हसति— .... ।

कविराह— .... ।

गौर्गता— .... ।

गुरोर्वरः— .... ।

3. विसर्ग-लोप

(क) अ के बाद विसर्ग हो और आगे अ को छोड़कर कोई स्वर हो तो विसर्ग-लोप होता है (If विसर्ग is preceded by अ and followed by any vowel except अ, then विसर्ग is dropped) :—

रामः + एव = राम एव । अनिलः इव = अनिल इव ।

अभ्यास (Exercise)

सन्धि करो (Join the following) :—			सन्धि-विच्छेद करो (Disjoin the following) :—	
अतः + एव	=	अतएव	कुत आयातः—	....
रामः + एवम्	=	....	कुत आगच्छति—	....
नरः + एव	=	....	मन एव —	....
मनुष्यः + इव	=	....	चन्द्र उदेष्यति—	....
रक्तः + ओष्ठः	=	....	देव एव—	....
श्यामः + एव	=	....	नर एव—	....
बालः + आगच्छति	=	....	सूर्य एव—	....
गतः + एव	=	....	तत एव—	....
नतः + इव	=	....	हर आगतः—	....
शान्तः + एव	=	....	नत इत—	....
नम्रः + एव	=	....	सुत एव—	....

(ख) विसर्ग से पूर्व यदि दीर्घ 'आ' हो और परे कोई स्वर, वर्गों का 3, 4, 5 वाँ वर्ण, अन्तःस्थ या ऊष्म वर्ण हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है। (If विसर्ग is preceded by आ and followed by a vowel or a soft consonant, then विसर्ग is dropped) :—

बालाः + एवम् = बाला एवम् ।   लताः + नमन्ति = लता नमन्ति ।

भृत्याः + यान्ति = भृत्या यान्ति ।   वाताः + वान्ति = वाता वान्ति ।

सन्धि करो (Join the following) :—	सन्धि-विच्छेद करो (Disjoin the following):—
बालाः+नमन्ति = बाला नमन्ति ।	भृत्या यान्ति— ....
अश्वाः+अमी = अश्वा अमी ।	गजा इमे— ....
बालकाः+हसन्ति = बालका हसन्ति ।	भीता नराः— ....
अश्वाः+धावन्ति = अश्वा धावन्ति ।	तारा उदिताः— ....
गर्दभाः+अत्र = गर्दभा अत्र ।	वानरा इव— ....
बालिकाः+नर्तन्ति = बालिका नर्तन्ति ।	वाता वान्ति — ....

(ग) अ के सिवा अन्य कोई वर्ण सामने आने पर तत् और एतत् के विसर्गों का लोप हो जाता है (सः and एषः drop the final विसर्ग when followed by any letter except अ) :—

सः + विष्णुः = स विष्णु ।   सः + आगतः = स आगतः ।

एषः + वदति = एष वदति ।   एषः + आगच्छामि = एष आगच्छामि ।

सन्धि करो (Join the following) :—	सन्धि-विच्छेद करो (Disjoin the following):—
एषः + दोषः = एष दोष	स गच्छति— ....
एषः + हसति = ...	स आगतः— ....

4 र्-लोप

विसर्ग या र् से परे यदि र् आए तो पहले र् या विसर्ग का लोप हो जाता है और उससे पहला स्वर दीर्घ हो जाता है। (When विसर्ग or र् is followed by र्, the first र् or विसर्ग is dropped and its preceding Vowel is prolonged *i.e.*, becomes दीर्घ) :—

निर् + रोग: = नीरोग:। मुनि: + रात्रौ = मुनीरात्रौ

सन्धि करो (Join the following) :—	सन्धिच्छेद करो (Disjoin the following) :—
निर् + रस: = नीरस:।	अन्तर्राष्ट्रिय:— ....
मुनि: + रात्रौ = मुनीरात्रौ।	पिता रक्ष— ....
विधु: + राजते = विधूराजते।	मातू रोदनम्— ....

5. विसर्ग-स्थाने ओ

यदि विसर्ग से पूर्व अ हो और परे अ, वर्गों का 3, 4, 5 वाँ वर्ण अथवा य् र् ल् व् आ जाए तो विसर्ग और उससे पूर्व वाले अ—दोनों के स्थान में ओ हो जाता है। यदि ओ के बाद अ हो तो उसका लोप हो जाता है तथा उसे प्रकट करने के लिए ऽ अवग्रह चिह्न लिखा जाता है। (When विसर्ग is preceded by अ and followed by अ or 3, 4, 5 letter of वर्ग, विसर्ग is changed to उ and after गुणसन्धि it becomes ओ) :—

पुत्र: + अयम् = पुत्रोऽयम्। शोभन: + गन्ध: = शोभनोगन्ध:।

देव: + अयम् = देवोऽयम्। नव: + अंकुर: = नवोऽङ्कुर:।

सन्धि कीजिए (Join the following) :—	सन्धिच्छेद कीजिए (Disjoin the following):—
नरः + अयम् = ... ।	पुत्रोऽयम्— .... ।
कः + अयम् = ... ।	सोऽहम्— .... ।
देवः + अयम् = ... ।	बालोऽयम्— .... ।
नवः + अङ्कुरः = ... ।	तीक्ष्णोऽङ्कुशः— .... ।
नवः + अंशुकः = ... ।	ज्वलितोऽङ्गारः— .... ।
वेदः + अधीतः = ... ।	देवोऽयम्— .... ।
अतः + अहम् = ... ।	शोभनो गन्धः— .... ।
नूतनः + घटः = ... ।	अकुतो भयम्— .... ।
अतीतः + दिवसः = ... ।	देवो न— .... ।
कुतः + मनुष्यः = ... ।	शरीरोऽस्माकम् .... ।

6. विसर्ग-स्थाने ष्

निः, आविः, हविः, दुः के विसर्ग को ष् होता है यदि परे क ख प फ में कोई वर्ण आए। (When विसर्ग belongs to निः, आदिः, हविः or दुः and is followed by क्, ख, प, फ, it becomes ष्) :—

निः + कृति = निष्कृतिः। आविः + कारः = आविष्कारः। हविः + कामः = हविष्कामः।
दुः + कृत्यम् = ... । प्रादुः + करोति = ... । चतुः + कोणम् = ... ।

कारकों के नियम

(Rules of the Cases)

1. **कर्त्ता कारक**—(Nominative Case) : प्रथमा विभक्तिः ।

(i) क्रिया का कर्त्ता (Subject of Sentence)

(ii) नाम अव्यय योग (when नाम follows)

(iii) उपमा, समानता, तुलना (Simile, comparison)

उदाहरण—(i) **रामः** गच्छति (ii) **हिमालयः** नाम पर्वतः, (iii) **रामः** लक्ष्मणात् ज्येष्ठः ।

2. **कर्मकारक** (Accusative Case) : द्वितीया विभक्तिः ।

क्रिया का फल जिस पर पड़े (Object of Sentence)

उदाहरण—बालः **पुस्तकं** पठति, बालिका **दुग्धं** पिबति, सज्जनः भिक्षुकाय **अन्नं** ददाति ।

3. **करण कारक** (Instrumental Case) : तृतीया विभक्तिः ।

क्रिया का साधन (The agent with which the Subject does some action)

उदाहरण—गुरुः **हस्तेन** ताडयति, बालः **लेखन्या** लिखति, मनुष्यः **नेत्राभ्यां** पश्यति ।

4. **सम्प्रदान कारक** (Dative Case) : चतुर्थी विभक्तिः ।

जिसके लिए क्रिया की जाए (The purpose of action)

उदाहरण—माता **बालकाय** मोदकं ददाति, पिता भिक्षुकाय अन्नं ददाति, अहं पठनाय विद्यालयं गच्छामि ।

5. **अपादान कारक** (Ablative Case) : पंचमी विभक्तिः ।

जहाँ से कोई चले, अलग हो, टूटे, गिरे, उतरे, डरे, ग्रहण करे, उत्पन्न हो, बिखरे ।

[The individual/object from whom/which something is separated (from)].

उदाहरण—सः गृहात् प्रचलति, दुष्टः बालः विद्यालयात् निष्कासितः, वृक्षात् फलानि पतन्ति, सः वृक्षात् अवतरति, ते चन्द्रात् प्रतिनिवृत्ताः, बालः सिंहात् बिभेति, अहं जनकात् धनं गृह्णामि, बीजात् वृक्षः उत्पद्यते, हिमालयात् गंगा प्रभवति, सूर्यात् किरणाः विकिरन्ति ।

6. सम्बन्ध कारक (Genetive Case) : षष्ठी विभक्तिः

जिस संज्ञा या सर्वनाम का संबन्ध वाक्य की दूसरी संज्ञा से हो। किसी का कुल, कृति, सन्तान, निवासी, वस्तु आदि को प्रकट करने के लिए सम्बन्ध का प्रयोग होता है।

[To show the relation or po·session (of)]

उदाहरण—रामः रघूणां वंशे अभवत्, कालिदासस्य कृतिः शकुन्तला, वीराणां सन्ततिः, अस्माकं देशः, मम पुस्तकम्, आवयोः वार्ता, तस्य धृष्टता, वस्त्रस्य वर्णः, सज्जनस्य परोपकारिता, अस्माकं देशभक्तिः, चौरस्य अपराधः, मन्त्रिणः आदेशः, तस्य दोषः, तव गुणः, नृपस्य आज्ञा।

7. अधिकरण कारक (Locative Case) : सप्तमी विभक्तिः।

कर्ता का आधार वस्तु या स्थान (For the place where action is performed)

बालः गृहे अस्ति। वयं विद्यालये पठामः। अस्मिन् भारते बहवः महान्तः पुरुषाः अभवन्। सः मंचे उपविशति। वायुयानम् आकाशे गच्छन्ति। बाले बहवः गुणाः सन्ति। मम चित्ते आदरः। नीचे बहवः दोषाः सन्ति। काके शौचं नास्ति। द्यूतकारे सत्यं नास्ति। सर्पे शान्तिः न। एतपु तिलेषु तैलं नास्ति। दधिनि घृतम् अस्ति। गतवर्षे अहं वार्षिकोत्सवे उपस्थितः अभवम्। अस्मिन् वर्षे, एतस्मिन् मासे, एतस्मिन् सप्ताहे, एतस्मिन् समये मम कार्यं कुरु। पंचमे दिनांके परीक्षा आरब्धा भविष्यति। मालाकारेण वृक्षे लता आरोपिता। स मयि अवलम्बते। भारतीयाः चीनदेशीयेषु न विश्वसन्ति।

8. सम्बोधन कारक (Vocative Case) : सम्बोधन (प्रायः प्रथमा की विभक्तियाँ)

पुकारने के अर्थ में (to address/call some one/some thing)

हे चौर !, भो शिष्याः, अयि बालिकाः, हे राम, हे मम भाग्य !

संज्ञा शब्दों की रूपावली (Declension)

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :–

अकारान्त पुं० (अ-ending M.)

प्र०	देवः	....	....
द्वि०	देवम्	....	....
तृ०	देवेन	....	....
च०	देवाय	....	....
पं०	देवात्	....	....
ष०	देवस्य	....	....
स०	देवे	....	....
संबो०	हे देव !	हे देवौ!	हे देवाः !

अकारान्त नपुं० (अ-ending N.)

प्र० द्वि०	फलम्	फले	फलानि
संबो०	हे फल !	हे फले	हे फलानि

शेष—देव-वत्

इकारान्त पुं० (इ-ending M.)

प्र०	हरिः	हरी	हरयः
द्वि०	हरिम्	....	हरीन्
तृ०	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
च०	हरये	....	हरिभ्यः
पं०	हरेः	....	....
ष०	....	हर्योः	हरीणाम्
स०	हरौ	....	हरिषु
संबो०	हे हरे !	हे हरी !	हे हरयः!

एवम्—नृपति, राशि, मरीचि, मणि, व्याधि, पाणि, असि, अरि, कवि, कपि, अग्नि, ऋषि, शुचि, कृमि, दिनपति, कलि etc.

आकारान्त स्त्री० (आ-ending F.)

प्र०	रमा	रमे	रमाः
द्वि०	रमाम्	....	....
तृ०	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
च०	रमायै	....	रमाभ्यः
पं०	रमायाः	....	....
ष०	....	रमयोः	रमाणाम्
स०	रमायाम्	....	रमासु
संबो०	हे रमे !	हे रमे !	हे रमाः!

एवम्—वार्ता, श्रद्धा, लता, गंगा, सेना, चिन्ता, वेदना, शाखा, शर्करा, दुर्गा, शिखा, पाठशाला, धारा, माला, क्रीडा, प्रभा, कथा, प्रजा, सभा, तुला, वीथिका etc.

इकारान्त स्त्री (इ-ending F)

प्र०	मतिः	मती	मतयः
द्वि०	मतिम्	....	मतीः
तृ०	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
च०	मत्यै, मतये	....	मतिभ्यः
पं०	मत्याः, मतेः	....	....
ष०	....	मत्योः	मतीनाम्
स०	मत्याम्, मतौ	....	मतिषु
सं०	हे मते	हे मती	हे मतयः

एवम्—दृष्टि, भक्ति, कटि, मुक्ति, कान्ति, कीर्ति, सम्पत्ति, सरणि, विपत्ति, बुद्धि, स्तुति, भूमि, गति, रीति, रुचि, स्मृति, शक्ति, युक्ति, प्रीति, शान्ति etc.

अभ्यास (Exercise)

(i) रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

अकारान्त पुंलिग 'श्याम' शब्द के रूप (अ-ending Mas. श्याम)

	एकवचन (Singular)	द्विवचन (Dual)	बहुवचन (Plural)
प्र० (कर्ता) Nom.	श्यामः	....	....
द्वि० (कर्म) Acc.	....	....	....
तृ० (करण) Inst.	....	....	....
च० (सं० प्र०) Dat.	....	....	....
पं० (अपा०) Abl.	....	....	....
ष० (सं०) Gen.	....	....	....
स० (अधि०) Loc.	....	....	....
सं० (संबो०) Voc.	हे श्याम !	....	....

(ii) रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

आकारान्त स्त्रीलिंग 'लता' शब्द के रूप [आ-ending Feminine noun लता(लत्+आ)]

	एक० (Sing.)	द्वि० (D.)	बहु० (Pl)
प्र० (कर्ता) Nom.	लता	....	....
द्वि० (कर्म) Acc.	....	....	....
तृ० (करण) Inst.	....	....	....
च० (सं०प्र०) Dat.	....	....	....
पं० (अपा०) Abl.	....	....	....
ष० (सं०) Gen.	....	....	....
सं० (अधि०) Loc.	....	....	....
संबो० (संबो०) Voc.	....	हे लते	लतासु

(iii) रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

अकारान्त नपुं० वन—अ-ending Neuter वन (वन्+अ)

प्र० (कर्ता) Nom.	....	....	....
द्वि० (कर्म) Acc.	....	....	....
संबो० (संबो०) Voc.	....	....	....

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

ईकारान्त पुं० (ई-ending M.)

प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वि०	सुधियम्	....	....
तृ०	सुधिया	सुधीभ्यास्	सुधीभिः
च०	सुधिये	....	सुधीभ्यः
पं०	सुधियः	....	....
ष०	....	सुधियोः	सुधियाम्
स०	सुधियि	....	सुधीषु
संबो०	हे सुधीः !	हे सुधियौ !	हे सुधियः

एवम्—शुभधी, शुद्धधी etc.

उकारान्त पुं० (उ-ending M.)

प्र०	गुरुः	गुरू	गुरवः
द्वि०	गुरुम्	....	गुरून्
तृ०	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
च०	गुरवे	....	गुरुभ्यः
पं०	गुरोः	....	....
ष०	,,	गुर्वोः	गुरूणाम्
स०	गुरौ	....	गुरुषु
संबो०	हे गुरो !	हे गुरू !	हे गुरवः

एवम्—भानु (सूर्य), साधु (सज्जन), प्रभु (स्वामी), तरु (वृक्ष), ऋतु (मौसम), पशु, कटु, वायु, इक्षु (ईख), बिन्दु etc.

ईकारान्त स्त्री० (ई-ending F)

प्र०	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि०	नदीम्	....	नदीः
तृ०	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च०	नद्यै	....	नदीभ्यः
पं०	नद्याः	....	,,
ष०	....	नद्योः	नदीनाम्
स०	नद्याम्	....	नदीषु
संबो०	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः !

एवम्—त्रिलोकी, कौमुदी, जननी, कुमारी, द्रौपदी, पृथ्वी, भगिनी, नटी, राज्ञी, नारी (etc.)

उकारान्त स्त्री० (उ-ending F.)

प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि०	धेनुम्	....	धेनूः
तृ०	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च०	धेन्वै, धेनवे	....	धेनुभ्यः
पं०	धेन्वाः, धेनोः	....	....
ष०	....	धेन्वोः	धेनूनाम्
स०	धेन्वाम्, धेनौ	....	धेनुषु
संबो०	हे धेनो !	हे धेनू !	हे धेनवः ।

एवम्—उडु (तारा), चञ्चु (चोंच), तनु (शरीर), रज्जु (रस्सी), रेणु (धूल), हनु (ठोड़ी), स्नायु (नस) etc.

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

ईकारान्त स्त्री (ई-ending F.)

प्र०	स्त्री	....	स्त्रियः
द्वि०	स्त्रियम	....	स्त्रियः, स्त्रीः
तृ०	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभि.
च०	स्त्रियै	....	स्त्रीभ्यः
पं०	स्त्रियाः	....	....
ष०	”	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स०	स्त्रियाम्	....	स्त्रीषु
संबो०	हे स्त्रि !	हे स्त्रियौ !	हे स्त्रियः !

ऊकारान्त स्त्री० (ऊ-ending F.)

प्र०	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वि०	वधूम्	....	वधूः
तृ०	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
च०	वध्वै	....	वधूभ्यः
पं०	वध्वाः	....	....
ष०	”	वध्वोः	वधूनाम्
स०	वध्वाम्	....	वधूषु
संबो०	हे वधु !	हे वध्वौ !	हे वध्वः !

सूचना (Note):—एवम्—स्वभू (M) स्वयम्भू (M).

ईकारान्त स्त्री. (ई-ending F.)

प्र०	श्रीः	....	श्रियः
द्वि०	श्रियम्	....	....
तृ०	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
च०	श्रियै, श्रिये	....	श्रीभ्यः
पं०	श्रियाः, श्रियः	....	श्रीभ्यः
ष०	” ”	श्रियोः	श्रियाम्, श्रीणाम्
स०	श्रियाम्, श्रियि	....	श्रीषु
संबो०	हे श्रीः !	हे श्रियौ !	हे श्रियः !

एवम्—सुधी (स्त्री.), धी (बुद्धि)

ऊकारान्त स्त्री. (ऊ-ending F.)

प्र०	भूः	भुवौ	भुवः
द्वि०	भुवम्	....	....
तृ०	भुवा	भूभ्याम्	भूभिः
च०	भुवै, भुवे	....	भूभ्यः
पं०	भुवाः, भुवः	....	....
ष०	....	भुवोः	भुवाम्
स०	भुवाम्, भुवि	....	भूषु
संबो०	हे भूः !	हे भुवौ !	हे भुवः !

एवम्—भ्रू (eye brow), सुभ्रू (a girl with beautiful eye-brows) etc.

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :–

अकारान्त नपुं० (अ-ending N)

प्र०	फलम्	फले	फलानि
द्वि०	....	....	....
तृ०	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
च०	फलाय	....	फलेभ्यः
पं०	फलात्	....	....
ष०	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
स०	फले	....	फलेषु
संबो०	हे फल	हे फले	हे फलानि

एवम्—दुःख, स्वर्ण, धन, रजत चाँदी (silver), बीज (seed), पुरुष, मूल (root), मुख, पत्र, पुस्तक, पुण्य, हिम, मित्र, रत्न, भोजन, शरीर, विष, भूषण, उत्तर, गृह, सत्य, उत्तर, तथ्य (fact), राज्य, पद, वचन, हृदय, चित्र, द्वार, तीर etc.

इकारान्त नपुं० (इ-ending N.)

प्र०	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वि०	....	....	,,
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च०	वारिणे	....	वारिभ्यः
पं०	वारिणः	....	....
ष०	....	वारिणोः	वारीणाम्
स०	वारिणि	....	वारिषु
संबो०	हे वारे, वारि,	हे वारिणी	हे वारीणि

एवम्—अस्थि (Bone), दधि (curd), सक्थि (thigh जाँघ), अक्षि (eye) etc.

उकारान्त नपुं० (उ–ending N.)

प्र०	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वि०	....	....	....
तृ०	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
च०	मधुने	....	मधुभ्यः
पं०	मधुनः	....	....
ष०	,,	मधुनोः	मधूनाम्
स०	मधुनि	....	मधुषु
संबो०	हे मधो, हे मधु	हे मधुनी	हे मधूनि

एवम्—वस्तु (a thing), वसु (wealth) अम्बु (water), अश्रु (tear) ।

उकारान्त नपुं० (उ–eding N.)

प्र०	स्वादु	स्वादुनी	स्वादूनि
द्वि०	....	....	....
तृ०	स्वादुना	स्वादुभ्याम्	स्वादुभिः
च०	स्वादुने, स्वादवे	....	स्वादुभ्यः
पं०	स्वादुनः स्वादोः	....	....
ष०	....	स्वादुनोः स्वाद्वोः	स्वादूनाम्
स०	स्वादुनि, स्वादौ	....	स्वादुषु
संबो०	हे स्वादो, स्वादु	हे स्वादुनी	हे स्वादूनि

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

ऋकारान्त पुं० (ऋ—ending M.)

प्र०	पिता	पितरौ	पितरः
द्वि०	पितरम्	....	पितॄन्
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च०	पित्रे	....	पितृभ्यः
पं०	पितुः	....	....
ष०	,,	पित्रोः	पितॄणाम्
स०	पितरि	....	पितृषु
संबो०	हे पितः !	हे पितरौ !	हे पितरः !

एवम्—जामातृ (Son-in-law), भ्रातृ (brother), देवृ (husband's brother) etc.

अपवाद (Exception) :—

दातृ (giver), धातृ (Creator), कर्तृ (doer), (कर्ता), श्रोतृ (listener), नेतृ (leader), विक्रेतृ (seller), भर्तृ (husband)

(1)	प्र०	दाता	दातारौ	दातारः
	द्वि०	दातारम्	....	दातॄन्
(2)	प्र०	धाता	धातारौ	धातारः
	द्वि०	धातारम्	....	धातॄन्
(3)	प्र०	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
	द्वि०	कर्तारम्	....	कर्तॄः
(4)	प्र०	श्रोता	श्रोतारौ	श्रोतारः
	द्वि०	श्रोतारम्	....	श्रोतॄन्
(5)	प्र०	नेता	नेतारौ	नेतारः
	द्वि०	नेतारम्	....	नेतॄन्

ऋकारान्त स्त्री० (ऋ—ending F.)

माता	मातरौ	मातरः
मातरम्	....	मातॄः
मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
मात्रे	....	मातृभ्यः
मातुः	....	....
....	मात्रोः	मातॄणाम्
मातरि	....	मातृषु
हे मातः !	हे मातरौ	हे मातरः !

एवम्—दुहितृ (daughter), ननान्दृ (husband's sister) etc.

अपवाद (Exception) :— स्वसृ (sister)—

प्र०	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वि०	स्वसारम्	,,	स्वसॄः

शेष मातृ-वत्।

दातृ, श्रोतृ, कर्तृ, नेतृ, etc., when used in Feminine 'ई' (स्त्रीप्रत्यय) will be added :—

दातृ+ई=दात्री

श्रोतृ+ई=श्रोत्री

कर्तृ+ई=कर्त्री

नेतृ+ई=नेत्री

Conjugation of दात्री etc., will be like नदी।

अभ्यास (Exercise)

नीचे लिखे शब्दों के रूप निर्दिष्ट विभक्ति में लिखिए—

शब्द		एक.	द्वि.	बहु.
श्याम	सप्तमी तीनों वचन	....	....	....
लता	षष्ठी ,, ,,	....	....	....
वन	द्वितीया ,, ,,	....	....	....
सुधी	तृतीया ,, ,,	....	....	....
हरि	चतुर्थी ,, ,,	....	....	....
नदी	पंचमी ,, ,,	....	....	....
गुरु	प्रथमा ,, ,,	....	....	....
धेनु	सप्तमी ,, ,,	....	....	....
स्त्री	प्रथमा ,, ,,	....	....	....
वधू	द्वितीया ,, ,,	....	....	....
भू	चतुर्थी ,, ,,	....	....	....
फल	प्रथमा ,, ,,	....	....	....
ज्ञान	सप्तमी ,, ,,	....	....	....
मधु	तृतीया ,, ,,	....	....	....
वारि	द्वितीया ,, ,,	....	....	....
पितृ	तृतीया ,, ,,	....	....	....
दातृ	प्रथमा ,, ,,	....	....	....
पितृ	प्रथमा ,, ,,	....	....	

हलन्त शब्द (Consonant-ending Words)

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

वत्, मत् प्रत्ययान्त (With वत्, मत् Suffixes)

वत्-अन्त पुं० (वत्-ending M.)

प्र.	बलवान्	बलवन्तौ	बलवन्तः
द्वि.	बलवन्तम्	....	बलवतः
तृ.	बलवता	बलवद्भ्याम्	बलवद्भि
च.	बलवते	....	बलवद्भ्यः
पं	बलवतः	....	....
ष.	....	बलवतोः	बलवताम्
स.	बलवति	....	बलवत्सु
संबो.	हे बलवन्!	हे बलवन्तौ!	हे बलवन्तः

एवम्—गुणवान् (virtuous), भवत् (you in respect), भगवत् (God), हिमवत् (Snow-clad), धीमत् (wise), बुद्धिमान् (wise), श्रीमत् (wealthy) ।

मरुत् पुं. (Wind M.)

प्र	मरुत्	मरुतौ	मरुतः
द्वि.	मरुतम्	....	....
तृ	मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुदद्भिः
च.	मरुते	....	मरुद्भ्यः
पं.	मरुतः	....	....
ष.	....	मरुतोः	मरुताम्
स.	मरुति	....	मरुत्सु
संबो.	हे मरुत्-द्	हे मरुतौ	हे मरुतः

एवम्—(ददत् giver), भूभृत् (mountain), जलभृत् (cloud), विद्युत् (electricity स्त्री. F.) ।

बलवत् (स्त्री. F.) ई=बलवती like नदी—

प्र.	बलवती	बलवत्यौ	बलवत्यः

बलवत् (नपुं० N.)

प्र.	बलवत्	बलवती	बलवन्ति
द्वि.	....	....	....

शेष बलवत् पुं. M. वत् ।

महत् (great पुं. M.)

महान्	महान्तौ	महान्तः
महान्तम्	....	महतः
महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
महते	....	महद्भियः
महतः	....	....
....	महतोः	महताम्
महति	....	महत्सु
हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः

(i) महत् (स्त्री F.)+ई, like नदी F.

प्र.	महती	महत्यौ	महत्यः

(ii) महत् (नपुं० N.)—

प्र.	महत्	महती	महान्ति
द्वि.	"	"	"

स्वामिन् (master पु० M.)—

प्र०	स्वामी	स्वामिनौ	स्वामिनः
द्वि०	स्वामिनम्	....	....
तृ०	स्वामिना	स्वामिभ्याम्	स्वामिभिः
च०	स्वामिने	....	स्वामिभ्यः
पं०	स्वामिनः	....	....
ष०	स्वामिनः	स्वामिनोः	स्वामिनाम्
स०	स्वामिनि	....	स्वामिषु
संबो०	हे स्वामिन्	हे स्वामिनौ	हे स्वामिनः

एवम्—शशिन् (moon), गुणिन् (virtuous), सुखिन् (feeling pleasure), दुःखिन् (feeling pain), यशस्विन् (famous), पक्षिन् (bird), करिन् (elephant), पापिन् (sinner), विद्यार्थिन् (student), प्रियवादिन् (sweet speaking)

शिरस् (Head नपुं० N.)—

प्र०	शिरः	शिरसी	शिरांसि
द्वि०	....	....	....
तृ०	शिरसा	शिरोभ्याम्	शिरोभिः
च०	शिरसे	....	शिरोभ्यः
पं०	शिरसः	....	....
ष०	,,	शिरसोः	शिरसाम्
स०	शिरसि	....	शिरःसु
संबो०	हे शिरः !	हे शिरसी !	हे शिरांसि

एवम्—मनस् (mind), नभस् (sky) वचस् (वाणी voice), पयस् (water, milk) वक्षस् (छाती), तमस् (darkness), यशस् fame), वासस् (garment)

कर्मन् (work नपुं० N.)—

प्र०	कर्म	कर्मणी	कर्माणि
द्वि०	....	....	....
तृ०	कर्मणा	कर्मभ्याम्	कर्मभिः
च०	कर्मणे	कर्मभ्याम्	कर्मभ्यः
पं०	कर्मणः	....	....
ष०	....	कर्मणोः	कर्मणाम्
स०	कर्मणि	....	कर्मसु
संबो०	हे कर्म !	हे कर्मणी !	हे कर्माणि !

एवम्—जन्मन् (birth), पर्वन् (festival) etc.

धनुष् (bow नपुं० N.)—

प्र०	धनुः	धनुषी	धनूंषि
द्वि०	....	....	....
तृ०	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः
च०	धनुषे	....	धनुर्भ्यः
पं०	धनुषः	....	....
ष०	,,	धनुषोः	धनुषाम्
स०	धनुषि	....	धनुःषु
संबो०	हे धनुः	हे धनुषी	हे धनूंषि

एवम्—चक्षुष् (eye), वपुष् (body), आयुष् (age) etc.

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :–

चन्द्रमस् (पुं० M.)—

प्र०	चन्द्रमा:	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस:
द्वि०	चन्द्रमसम्	....	....
तृ०	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभि:
च०	चन्द्रमसे	....	चन्द्रमोभ्य:
पं०	चन्द्रमस:	....	....
ष०	....	चन्द्रमसो:	चन्द्रमसास्
स०	चन्द्रमसि	....	चन्द्रमस्सु
संबो०	हे चन्द्रम: !	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमस: !

पयस् (milk, water, नपुं० N.)

प्र० द्वि० संबो० पय: पयसी पयांसि

शेष चन्द्रमस्-वत्

निम्नलिखित शब्दों के रूप प्र०, द्वि०, संबो० में 'पयस्' की तरह और शेष रूप 'चन्द्रमस्' की तरह (Declension of the following in Nom., Acc. and Voc., is like 'पयस्' and the rest like चन्द्रमस् ।

अम्भस् (water), अयस् (iron), उरस् (chest), चेतस् (mind), तमस् (darkness), छन्दस् (meter), नभस् (sky), मनस् (mind), यशस् (fame), रजस् (dust), वक्षस् (chest or breast), वचस् (voice or saying), वयस् (age), शिरस् (head), सदस् (सभा meeting, association), सरस् (a pond), etc.

विद्वस् (पुं० M.)—

प्र०	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांस:
द्वि०	विद्वांसम्	....	विदुष:
तृ०	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भि:
च०	विदुषे	....	विद्वद्भ्य:
पं०	विदुष:	....	....
ष०	,,	विदुषो:	विदुषाम्
स०	विदुषि	....	विद्वत्सु
संबो०	हे विद्वन् !	हे विद्वांसौ: !	हे विद्वांस: !

अप् (water) स्त्री० नित्य बहुवचन (F. e' in Plural)—

प्र० आप: द्वि० अप: तृ० अद्भि: च० अद्भ्य: पं० अद्भ्य: ष० अपाम् स० अप्सु संबो० हे आप:

उपानह् (जूती shoe)—

प्र०	उपानत् (द्)	उपानहौ	उपानह:
द्वि०	उपानहम्	....	....
तृ०	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भि:
च०	उपानहे	....	उपानद्भ्य:
पं०	उपानह:	....	....
ष०	,,	उपानहो:	उपानहाम्
स०	उपानहि	....	उपानत्सु
संबो०	हे उपानत्(द्)	हे उपानहौ	हे उपानह:

सर्वनाम-रूपावली
(Declension of Pronouns)

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks):—

एतद् (=यह This पुं॰ M.)

1.	एषः	एतौ	एते
2.	एतम्	....	एतान्
3.	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
4.	एतस्मै	....	एतेभ्यः
5.	एतस्मात्	....	....
6.	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
7.	एतस्मिन्	....	एतेषु

एतद् (=यह This स्त्री॰ F.)

1.	एषा	एते	एताः
2.	एताम्	....	....
3.	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
4.	एतस्यै	....	एताभ्यः
5.	एतस्याः	....	....
6.	....	एतयोः	एतासाम्
7.	एतस्याम्	....	एतासु

एतद् (=यह This नपुं॰ N.)

1.	एतत्	एते	एतानि
2.	....	....	....
3.	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
4.	एतस्मै	....	एतेभ्यः
5.	एतस्मात्	....	....
6.	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
7.	एतस्मिन्	....	एतेषु

इदम् (=यह This पुं॰ M.)

1.	अयम्	इमौ	इमे
2.	इमम्	....	इमान्
3.	अनेन	आभ्याम्	एभिः
4.	अस्मै	....	एभ्यः
5.	अस्मात्	....	....
6.	अस्य	अनयोः	एषाम्
7.	अस्मिन्	....	एषु

इदम् (=यह This स्त्री. F.)

1.	इयम्	इमे	इमाः
2.	इमाम्	....	....
3.	अनया	आभ्याम्	आभिः
4.	अस्यै	....	आभ्यः
5.	अस्याः	....	....
6.	....	अनयोः	आसाम्
7.	अस्याम्	....	आसु

इदम् (=यह This नपुं॰ N.)

1.	इदम्	इमे	इमानि
2.	....	....	....
3.	अनेन	....	....
4.	अस्मै	....	....
5.	अस्मात्	....	....
6.	अस्य	....	....
7.	अस्मिन्	....	....

युष्मद् (=तुम you तीनों लिंग All Genders)

	एक. (S.)	द्वि. (D.)	बहु (Pl.)
1.	त्वम्	युवाम्	यूयम्
2.	त्वाम्	....	युष्मान्
3.	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
4.	तुभ्यम्	....	युष्मभ्यम्
5.	त्वत्	....	युष्मत्
6.	तव	युवयोः	युष्माकम्
7.	त्वयि	....	युष्मासु

अस्मद् (=मैं I तीनों लिंग All Genders)

	एक. (S)	द्वि. (D.)	बहु. (pl.)
1.	अहम्	आवाम्	वयम्
2.	माम्	....	अस्मान्
3.	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
4.	मह्यम्	....	अस्मभ्यम्
5.	मत्	....	अस्मत्
6.	मम	आवयोः	....
7.	मयि	....	....

व्युत्पत्ति अथवा पदपरिचय
(Parsing)
(क) संज्ञापद

निम्नलिखित का पदपरिचय दीजिए/व्युत्पत्ति लिखिए (Recognize the following) :—

शब्दरूप	शब्द	लिङ्ग	विभक्ति	वचन
रामाय	राम	पुं०	चतुर्थी	एकवचन
पितरि	....	....	....	....
नेतारः	....	....	....	....
ज्ञानेन	....	....	....	....
मनसि	....	....	....	....
बालिकासु	....	....	....	....
मूर्खैः	....	....	....	....
मात्रा	....	....	....	....
अतिथिम्	....	....	....	....
चन्द्रमसा	....	....	....	....
श्रियः	....	....	....	....
त्वयि	....	....	....	....
मम	....	....	....	....

संख्यावाचक (Numerals)

पुं. M.	स्त्री. F.	नपुं. N.
एकः (ग्रन्थः)	एका (पुस्तिका)	एकम् (पुस्तकम्)
द्वौ	द्वे	द्वे
त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
पञ्च	पञ्च	पञ्च

पञ्चन् से अष्टादशन् तक संख्यावाचक शब्दों के रूप तीनों लिंगों में एक समान होते हैं (The declension of Numerals from पञ्चन् to अष्टादशन् is the same in all Genders) :—

पञ्चन्	षट्	सप्त	अष्ट	व	दश
पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट, अष्टौ	नव	दश
पञ्च	षट	सप्त	,, ,,	नव	दश
पञ्चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	अष्टाभिः	नवभिः	दशभिः
पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टाभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
पञ्चभ्यः	,,	,,	,,	,,	,,
पञ्चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्
पञ्चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टसु	नवसु	दशसु

ऊनविंशति (19) तथा इससे आगे की नवनवति (99) तक की सभी संख्याएँ नित्य एकवचनान्त तथा स्त्रीलिंग होती हैं। (The Numerals from ऊनविंशति to नवनवति always remain Singular and Feminine) ।

21 एकविंशतिः, 22 द्वाविंशतिः, 23 त्रयोविंशतिः, 24 चतुर्विंशतिः, 25 पंचविंशतिः 26 षड्विंशतिः, 27 सप्तविंशतिः, 28 अष्टाविंशति, 29 ऊनत्रिंशत् etc.

(20) विंशतिः (30) त्रिंशत् (40) चत्वारिंशत् (50) पंचाशत्

(60) षष्टिः (70) सप्ततिः (८0) अशीतिः (90) नवतिः

(99) नवनवतिः (एकोनशतम्) (100) शतम्

रूपावली (Declension)

	विंशति	त्रिंशत्	चत्वारिंशत्	पंचाशत्
कर्ता Nom.	विंशतिः	त्रिंशत्	चत्वारिंशत्	पचाशत्
कर्म Acc.	विंशतिम्	,,	,,	,,
करण Inst.	विंशत्या	त्रिंशता	चत्वारिंशता	पंचाशता
संप्रदान Dat.	विंशत्यै	त्रिंशते	चत्वारिंशते	पंचाशते
अपादान Abl.	विंशत्याः	त्रिंशतः	चत्वारिंशतः	पंचाशतः
संबन्ध Gen.	,,	,,	,,	,,
अधिकरण Loc.	विंशत्याम्	त्रिंशति	चत्वारिंशति	पंचाशति

शत से अधिक संख्याएँ (Numerals above 100)

100 शतम् (नपुं०)
101 एकोत्तरशतम् (नपुं०)
200 शते (द्विशती, शतद्वयम्)
600 षट्शती (स्त्री०)
1000 सहस्रम् (नपुं०)
10000 अयुतम् (,,)
100000 लक्षम् (नपुं०)
1000000 नियुतम् (,,)
10000000 कोटिः (स्त्री०)
अरब अर्बम् (नपुं०)
खरब खर्बम् (,,)

पूरणार्थक (क्रमवाचक)

पहला (first) प्रथमः (पुं० M.)	पहली (first) प्रथमा (स्त्री. F.)	पहला-प्रथमम् (नपुं० N.)
द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्

16 वाँ—षोडशः, 50 वाँ—पंचाशत्तमः, 60 वाँ—षष्टितमः
100 वाँ—शततमः, 1000 वाँ—सहस्रतमः इत्यादि ।

संख्यांश (भाग) (Parts)—

$\frac{1}{4}$—पाद $\frac{1}{2}$—अर्ध $\frac{3}{4}$—पादोन पूर्ण · पूर्ण

$1\frac{1}{4}$—सपाद $1\frac{1}{2}$—सार्धैक (सार्ध) 150 सार्धैकशतम् ।

शताधिक संख्यालेखन (Writing of Numerals in words above 100) :—

जब सौ से अधिक संख्या शब्दों में लिखनी/पढ़नी हो तो अन्तिम संख्या पहले लिखनी/पढ़नी चाहिए (When Numerals are written/to be read above 100, the last Numeral will appear first) :—

1970—सप्तत्युत्तरनवदशशतम् ।

अभ्यास (Exercise)

1. इन संख्याओं के लिए संस्कृत शब्द लिखिए (Write Sanskrit words for the following Numerals) :—

1	....	9	....
11	....	19	....
34	....	35	....
40	....	51	....
100	....	1000	....
101	....	200	....
1970	....		

कारकों के विशिष्ट प्रयोग (उपपदविभक्ति)

(Significant Use of Cases)

1. अव्यययोगे प्रथमा (Nominative ; if Subject is followed by an indeclinable) विश्वामित्रः अतिप्रसिद्ध ऋषिः आसीत् ।

2. अभितः, परितः, सर्वतः, उभयतः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, विना, धिक् योगे द्वितीया । (If Subject is followed by अभितः etc., Accusative is used)

ग्रामम् अभितः वृक्षाः सन्ति । नगरम् परितः परिखा अस्ति । विद्यालयं निकषा क्रीड़ाक्षेत्रम् अस्ति । हा दुष्टं मित्रद्रोहिणम् । पथिकः वनं प्रति प्रचलितः । बालः पितरम् अनुयाति । नगरं सर्वतः उद्यानानि सन्ति । गृहस्य उभयतः मार्गौ स्तः । अहं त्वां विना न गमिष्यामि ।

3. (क) सह, अलम् (बस), किम्, तुल्यं, समं, साकम्— एतेषां योगे तृतीया ।

बालः मात्रा सह गतः । अलं विषादेन । स्वार्थ-परेण मित्रेण किम् । किम् तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा । रामेण साकं/सार्धं/समं/सार्थं सीता वनम् अगच्छत् । तेन तुल्यः मनुष्यः एव दास्ति । कमलेन तुल्यं तस्याः मुखम् ।

(ख) ऊन, हीन, न्यून, प्रयोजन-योगे तृतीया ।

रोगी बलेन न्यूनः अस्ति । एप शक्त्या हीनः अस्ति ।

धनेन हीनः किम् करोति । धर्मेण हीना : पशुभिः समानाः ।

जनैः शून्यं वनं गतः । विरक्तस्य धनेन किम् प्रयोजनम् ?

4. नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलं-योगे चतुर्थी ।

हरये नमः । देवात नमो नमः । पुत्राय स्वस्ति अस्तु । अग्नये स्वाहा ।

पितृभ्यः स्वधा । अलं पाकिस्तानीयाय मल्लाय भारतीयः मल्लः ।

5. (क) विना-योगे पंचमी (द्वितीया, तृतीया च) :—

धनात् (धनं/धनेन) बिना सुखम् नास्ति।

(ख) ऋते (विना) योगे पंचमी—

ऋते ज्ञानात् न मुक्तिः

बहिः, आरात्, दूरात्, प्रभृति-योगे पंचमी—

ग्रामात् बहिः क्षेत्राणि सन्ति। सरसि आरात् कमलानि दृश्यन्ते। जन्मनः प्रभृति सः परिश्रमी। बाल्यात् एव तिलकः पठने रुचिम् अकरोत्। सः दूरात् दूरतरं गतः।

(घ) दो की तुलना में पंचमी (Ablative in Comparison) :—

पितुः माता गरीयसी। जन्मभूमिः स्वर्गात् गरीयसी।

सुनीलात् अनिलः योग्यतरः। लीला शीलायाः चतुरतरा।

6. (क) सम, समान, सदृश, तुल्य—योगे षष्ठी (तृतीया च) :—

अनिलस्य (अनिलेन वा) तुल्यः सखा नास्ति। तव (त्वया) समः उपदेशकः नास्ति। तस्य (तेन वा) समः दुष्टः नास्ति। लता अपि कान्तयाः (कान्तया वा) समा निपुणा अस्ति। जवाहरलालस्य (जवाहरलालेन वा) सदृशः देशभक्तः लालबहादुरः आसीत्।

(ख) हित, कुशल, प्रयोजन, सुख—एतेषां समानार्थक शब्द-योगे षष्ठी (चतुर्थी वा)

बालः पितुः (पित्रे वा) सुखदः अस्ति। मन्त्रिणः देशस्य (देशाय वा) हितम् आचरन्ति। छात्राणां विद्यायाः (विद्यायै वा) प्रयोजनम् अस्ति। पिता पुत्रस्य (पुत्राय वा) कुशलम्/मंगलम् इच्छति। माता दुहितुः (दुहित्रे वा) कल्याणं करोति।

7. तीन या अधिक में से एक को श्रेष्ठ या हीन बनाने में (in superlative) सप्तमी (षष्ठी वा) :—

नरेषु नापितः धूर्तः (नराणां वा)। पुष्पेषु कमलं श्रेष्ठं (पुष्पाणां वा)। नीतिमत्सु कृष्णः श्रेष्ठः अभवत् (नीतिमतां वा)। गोषु कृष्णा गौ उत्तमा (गवां वा)। पक्षिषु वायसः दुष्टः (पक्षिणां वा)। छात्रेषु सुनीलः प्रथमः (छात्राणां वा)।

वाक्य-रचना, अशुद्धि-शोधन

(Sentence-Construction, Correct-Incorrect)

अशुद्ध (Incorrect)	शुद्ध (Correct)
1. दीनस्य प्रति दयां कुरु ।	दीनं प्रति दयां कुरु ।
2. द्वौ अपि बालौ वदन्ति ।	....
3. शशिनः सह याति कौमुदी ।	....
4. सः लोचनयोः विहीनः अस्ति ।	....
5. देहि दानं निर्धनान् ।	....
6. गोविन्देन गोपालः विद्वत्तरः ।	....
7. तत्र कति बालकाः अस्ति ।	....
8. रामः कृष्णः च गच्छति ।	....
9. सः पठत्वा गृहं गतः ।	....
10. अहं तस्य वार्ता न विश्वसिमि ।	....
11. सूर्यस्य उदिते कमलानि विकसन्ति ।	....
12. बुद्धिमान् मनुष्याः निर्धनान् दृष्ट्वा न हसन्ति ।	....
13. क्रोधः, हिंसा, असत्यं च त्याज्यम् ।	....
14. मूर्खः पापेन न बिभेति ।	मूर्खः पापात् न बिभेति ।

क्रियापद [धातु रूप]

नी [नम्] =ले जाना (to take away)

भ्वादिगण (First group of roots)

लट् (वर्तमान काल Present Tense)

परस्मैपद—

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र० पु०	नयति	नयतः	नयन्ति
म० पु०	नयसि	नयथः	नयथ
उ० पु०	नयामि	नयावः	नयामः

लङ् (भूतकाल Past Tense)

प्र० पु०	अनयत्	अनयताम्	अनयन्
म० पु०	अनयः	अनयतम्	अनयत
उ० पु०	अनयम्	अनयाव	अनयाम

लृट् (भविष्यत् काल Future Tense)

प्र० पु०	नेष्यति	नेष्यतः	नेष्यन्ति
म० पु०	नेष्यसि	नेष्यथः	नेष्यथ
उ० पु०	नेष्यामि	नेष्यावः	नेष्यामः

आत्मनेपद—

	लट्			लङ्			लृट्		
प्र०	नयते	नयेते	नयन्ते	अनयत	अनयेताम्	अनयन्त	नेष्यते	नेष्येते	नेष्यन्ते
म०	नयसे	नयेथे	नयध्वे	अनयथाः	अनयेथाम्	अनयध्वम्	नेष्यसे	नेष्येथे	नेष्यध्वे
उ०	नये	नयावहे	नयामहे	अनये	अनयावहि	अनयामहि	नेष्ये	नेष्यावहे	नेष्यामहे

तनादिगण (8th group of roots)

	लट्			लङ्			लृट्		
प्र०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
म०	करोषि	कुरुथः	कुरुथ	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथः
उ०	करोमि	कुर्वः	कुर्मः	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

अभ्यास (Exercise)

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

धातु	वर्तमानकाल (Present Tense)	भूनकाल (Past Tense)	भविष्यत्काल (Future Tense)
भू	भवामि	अभवम्	भविष्यामि
कृ	करोमि	....	....
नम्	....	....	....
प्रच्छ	पृच्छामि	....	....
वद्	....	....	....
हस्	....	....	....
पठ्	....	....	....
पच्	....	....	....
स्मृ (स्मर्)	स्मरामि	....	....
जिय (जय्)	जयामि	....	....
दृश् (पश्य)	पश्यामि	....	....
पत्	पतामि	....	....
क्रीड्	क्रीडामि	....	....

1. (क) भ्वादिगण परस्मैपदी रूप

(Conjugation of First group of roots in 'परस्मैपद')

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

	वर्तमान० [Present] लट्	भूत० [Past] लङ्	प्रवर्तना० [Imperative] लोट्	विधि० [Potential] विधिलिङ्	भविष्यत्० [Future] लृट्
उ० पु०	भवामि	अभवम्	भवानि	भवेयम्	भविष्यामि
,,	गच्छामि	....	....	....	....
,,	धावामी	....	....	....	....
,,	त्यजामि	....	....	....	....
,,	पतामि	....	....	....	....

(ख) भ्वादिगण के आत्मनेपदी रूप

(Conjugation of First group of roots in 'आत्मनेपद')

	वर्त० लट् [Present]	भूत० लङ् [Past]	प्रर्वतना० लोट् [Imperative]	विधि० विधिलिङ् [Potential]	भविष्यत्० लृट् [Future]
प्र० पु०	सेवते	असेवत	सेवताम्	सेवेत	सेविष्यते
,, ,,	लभते	....	....	....	....
,, ,,	वर्तते	....	....	....	....
,, ,,	वर्धते	अवर्धत	....	....	....
,, ,	मोदते	अमोदत	मोदताम्	....	मोदिष्यते
,, ,,	सहते	असहत	....	....	....
,, ,,	ईक्षते	ऐक्षत	ईक्षताम्	ईक्षते	ईक्षिष्यते
,, ,,	रोचते	....	....	रोचेत	रोचिष्यते

2. अदादिगण परस्मैपदी रूप

(Conjugation of Second group of roots 'परस्मैपद')

	वर्त० (लट्) [Present]	भूत० (लङ्) [Past]	प्रवर्तना० (लोट्) [Imperative]	विधि० (विधिलिङ्) [Potential]	भविष्यत्०(लृट्) [Future]
म० पु०	असि	आसीः	एधि, स्तात्	स्याः	भविष्यसि

3. जुहोत्यादि

(Conjugation of Third group of roots)

परस्मैपद—

प्र० पु०	ददाति	अददात्	ददातु	दद्यात्	दास्यति

आत्मनेपद—

प्र० पु०	दत्ते	अदत्त	दत्ताम्	ददीत	दास्यते

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

4. दिवादिगण (Conjugation of Fourth group of roots)

	वर्तं० (लट्) (Present)	भूत० (लङ्) (Past)	प्रवर्तना (लोट्) (Imperative)	विधिलिङ् (Potential)	भविष्यत् (लृट्) (Future)
परस्मैपद—					
उ० पु०	नश्यामि	अनश्यम्	नश्यानि	नश्येयम्	नशिष्यामि
आत्मनेपद—					
उ० पु०	विद्ये	अविद्ये	विद्यै	विद्येय	वेत्स्ये
,, ,,	युध्ये	अयुध्ये	युध्यै	युध्येय	योत्स्ये

5. स्वादिगण (Conjugation of Fifth group of roots)

परस्मैपद—					
उ० पु०	आप्नोमि	आप्नवम्	आप्नवानि	आप्नुयम्	आप्स्यामि

6. तुदादिगण (Conjugation of Sixth group of roots)

परस्मैपद—					
उ० पु०	तुदामि	अतुदम्	तुदानि	तुदेयाम्	तोत्स्यामि
,, ,,	इच्छामि	ऐच्छम्	इच्छानि	इच्छेयम्	एषिष्यामि
आत्मनेपद—					
उ० पु०	विन्दे	अविन्दे	विन्दै	विन्देयम्	वेदिष्ये

7. रुधादिगण (Conjugation of Seventh group of roots)

परस्मैपद—					
प्र० पु०	भुनक्ति	अभुनक्	भुनक्तु	भुंज्यात्	भोक्ष्यति
आत्मनेपद—					
प्र० पु०	भुंक्ते	अभुंक्त	भुंक्ताम्	भुञ्जीत	भोक्ष्यते

8 तनादिगण (Conjugation of Eighth group of roots)

परस्मैपद—					
प्र० पु०	तनोति	अतनोत्	तनोतु	तनुयात्	तनिष्यति
	करोति	....	....	....	....
आत्मनेपद—					
प्र० पु०	कुरुते	अकुरुत	कुरुताम्	कुर्वीत	करिष्यते

रिक्त स्थानों को पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

9. क्र्यादिगण (Conjugation of Ninth group of roots)

	वर्तमान (लट्) [Present]	भूत (लङ्) [Past]	प्रवर्तना (लोट्) [Imperative]	विधिलिङ् [Potential]	भविष्यत् (लृट्) [Future]
परस्मैपद—					
प्र० पु०	गृह्णाति	अगृह्णात्	गृह्णातु	गृह्णीयात्	ग्रहीष्यति
आत्मनेपद—					
प्र० पु०	गृह्णीते	अगृह्णीत	गृह्णीताम्	गृह्णीत्	ग्रहीष्यते

10. चुरादिगण (Conjugation of Tenth group of roots)

परस्मैपद—					
प्र० पु०	चोरयति	अचोरयत्	चोरयतु	चोरयेत्	चोरयिष्यति
	कथयत्ति	....	....	....	....
	भक्षयति	....	....	....	....
	ताडयति	....	....	....	....
	चिन्तयति	....	....	....	....
	पालयति	....	....	....	....
	तोलयति	....	....	....	....
आत्मनेपद—					
प्र० पु०	चोरयते	अचोरयत	चोरयताम्	चोरयेत	चोरयिष्यते
	कथयते	....	....	....	....
	भक्षयते	....	....	....	....
	ताडयते	....	....	....	....
	चिन्तयते	....	....	....	....

पढ़िए (Read and learn)—

नी (नय्)=ले जाना (to take away) ।

कथ्=कहना (to speak) ।

तन्=फैलाना (to spread) ।

कृ=करना (to do) । मुह्=मुग्ध होना (to be enchanted)

चुर् (चोर्)=चुराना (to steal) ।

तुद्=तंग करना (to tease) ।

रुध्=रोकना (to obstruct) ।

अनुवाद (Translation)

अनुवाद कीजिए (Translate the following into Sanskrit) :—

1. वह मुझे देखकर हँसता है। स: मां दृष्ट्वा हसति ।
   He laughs when he looks at me.

2 हम दोनों सायंकाल दूध पीते हैं । ....
   We (two) drink milk in the evening.

3. क्या तुमने उसे देखा है ? ....
   Have you seen him ?

4. हमने आज कुछ नहीं खाया । ....
   We did not eat anything today.

5. तू परिश्रम के बिना कुछ नहीं पायेगा । ....
   You will not get anything without hard work.

6. आओ, सब मिलकर देश की रक्षा करें । ....
   Come, let us save the country collectively.

7. हम घर में आराम से रहें । वयं गृहे सुखेन वसेम ।
   May we live in the house comfortably.

8. भगवान् शंकर को नमस्कार । ....
   Bow (Salute) to God Shankar.

9. वृक्ष से सूखे पत्ते गिरते हैं । ....
   The dry leaves fall from the tree.

10. हमारे गांव में बहुत-से विद्वान् व्यक्ति हैं । ....
   There are many learned persons in our village.

वाच्य (Voice)

कर्तृ वाच्य (Active Voice)	कर्मवाच्य (Passive Voice)	भाववाच्य (Impersonal Voice)
(i) कर्ता प्रधान	(i) कर्म प्रधान	(i) भाव (क्रिया) प्रधान
(ii) क्रिया कर्ता अनुकूल	(ii) क्रिया कर्म के अनुकूल	(ii) क्रिया सदा आत्मनेपद तृतीय पुरुष, एकवचन
	(iii) कर्म में प्रथमा, कर्ता में तृतीया	
	(iv) क्रिया सदा आत्मनेपद	

वाच्य-परिवर्तन

कर्तृ वाच्य से कर्मवाच्य (Active and Passive)

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

कर्तृ वाच्य (Active Voice)		कर्मवाच्य (Passive Voice)
1. राष्ट्रपतिः मन्त्रिणं पश्यति	—	राष्ट्रपतिना मंत्री दृश्यते ।
2. सदस्याः प्रस्तावं पठन्ति	—	सदस्यैः ....
3. छात्राः विवादं कुर्वन्ति	—	....
4. चालकाः मोटर-यानानि चालयन्ति	—	.... चाल्यन्ते ।
5. बालः कन्दुकं न गृह्णाति	—	.... गृह्यते ।
6. चौरः रत्नानि अचोरयत्	—	.... अचोर्यन्त ।
7. मुनयः वनेषु वसन्ति	—	.... उष्यते ।
8. अहम् भोजनं खादामि	—	....
9. त्वं विद्यालयं गच्छसि	—	.... गम्यते ।
0. काष्ठकारः काष्ठं भिनत्ति	—	....

कर्तृवाच्य (Active Voice)		कर्मवाच्य (Passive Voice)
वृद्धः ग्रामं गच्छति	—	वृद्धेन ग्रामः गम्यते ।
बालिकाः पुस्तकानि पठिष्यन्ति	—	.... पठिष्यन्ते ।
कविः काव्यं सृजति	—	.... सृज्यते ।
कुम्भकारौ घटं सृजतः	—	कुम्भकाराभ्यां........... ।
वयं पुस्तकानि पठामः	—	.... ।
त्वं मां किं कथयसि ?	—	.... ।
रामः कृष्णं मार्गं पृच्छति	—	रामेण कृष्णः मार्गं पृच्छ्यते ।
भिक्षुकः धनिकं धनं याचते	—	भिक्षुकेण धनिकः धनं याच्यते ।
जननी बालं विद्यालयं नयति	—	जनन्या बालः विद्यालयं नीयते ।

कर्तृवाच्य से भाववाच्य

(Active into Impersonal)

कर्तृवाच्य (Active Voice)		भाववाच्य (Passive Voice)
बालिका हसति	—	बालिकया हस्यते ।
गुरुः कुप्यति	—	गुरुणा............... ।
अहं न चलामि	—	मया न चल्यते ।
अहं न स्वपिमि	—	............................।
वधूः लज्जते	—	............................।

व्युत्पत्ति/पद परिचय (Parsing)

(ख) क्रियापद

पद परिचय दीजिए/व्युत्पत्ति लिखिए (Recognize the following) :—

क्रिया-रूप	धातु	काल (लकार)	पुरुष	वचन
नृत्यन्ति	नृत्	वर्तमान (लट्)	प्रथम	बहुवचन
क्रीडामि	....	....	....	....
पठाव:	....	....	....	....
अगच्छ:	....	....	....	....
आगमिष्यति	....	....	....	....
खादत:	....	....	....	....
अलभे	....	....	....	....
सेवे	....	....	....	....
कुरु	....	....	....	....
सहसे	....	....	....	....
वन्देते	....	....	....	....
यते	....	....	....	....
शङ्कते	....	....	....	....

उपसर्ग (Prefixes)

[उप+सृज् पास, पहले सरकना जुड़ना]

हृ+हरण करना (to steal or to take away) :—

प्र+हृ=प्रहार=चोट करना to bite, to strike) । आ+हृ=आहार= खाना (to eat)

सम्+हृ=संहार=जान से मारना (to kill) । वि+हृ=विहार (to play)

परि+हृ=परिहार=दूर करना (to remove) ।

मुख्य उपसर्ग (Primary Prefixes)

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप ॥

ध्यान दीजिए (You must know) :—

1 भूतकाल (लङ् लकार) में धातु से पूर्व 'अ' लगाया जाता है । जैसे—अ+भू+अम्=अभवम् । यदि धातु से पूर्व उपसर्ग जोड़ना हो तो धातु में उपसर्ग लगाने से पूर्व अ' जोड़ लें । जैसे—अभवत्—अनु+अभवत्=अन्वभवत् । अवदत्—वि+अवदत्=व्यवदत् । (अ is added before a root, to form a verb in Past tense. A prefix is added, after adding अ and not before, *i. e.*

अनु+अभवत्=अन्वभवत् (Correct)

अ+अनुभवत्=आनुभवत् (Incorrect)

प्र+अवदत्=प्रावदत् (Correct)

अ प्र वदत्=अप्रवदत् (Incorrect)

2. जिस धातु से पूर्व उपसर्ग लगाया जाए, उसके क्त्वा (कृदन्त प्रत्यय) के स्थान में ल्यप् हो जाता है । जैसे—गत्वा-आगत्य, वर्धित्वा संवर्ध्य । गत्वा—संगम्य ।

3. कुछ परस्मैपदी धातुओं में जब उपसर्ग जुड़ जाएँ, तो वे धातु आत्मनेपदी बन जाते हैं । जैसे—जयति—विजयते, पराजयते । कुछ आत्मनेपदी धातुओं में जब उपसर्ग जुड़ जाएँ तो वे धातु परस्मैपदी बन जाते हैं । जैसे—रमते—विरमति, आरमति ।

प्रथम गण (भ्वादिगण First Group of Roots) :—

1. अय् (जाना to go) — उद्+अयते=उदय होता है (rises)
   परा+अयते=भाग जाता है (runs away)
2. ईक्ष् (देखना to see) — वि+ईक्षते=ध्यान से देखता है । (looks carefully)
   अप+ईक्षते=अपेक्षा करता है (expects)
   उप+ईक्षते=उपेक्षा करता है (neglects)
   उद्+ईक्षते=प्रतीक्षा करता है (awaits)
3. काश् (चमकना to shine) — प्र+काशते=प्रकाश (प्रकाशित करता है) (spreads light)
4. कृष् (खेती करना to plough) — अप+कर्षति=दूर खींच कर ले जाता है (drags)
5. खन् (खोदना to dig) — उत्+खनति=खोदकर बाहर निकालता है (digs out)
6. चर् (चलना to walk) — अनु+चरति=अनुकरण करता है (Imitates)
   उत्+चरति=उच्चारण करता है (Pronounces)
7. जि (जितना to win) — परा+जयते=हराता है (inflicts defeat)
   वि+जयते=जीतता है (wins)
8. डी (उड़ना to fly) — उत्+डयते=ऊँचा उड़ता है (flies high)
9. तप् (तपस्या करना) — अनु+तपति=पछताता है (repents)

10. तृ (तरना to swim) — अव+तरति=उतरता (Steps down)
उत्+तरति=पास होता है (passes, succeeds)
वि+तरति=बाँटता है (distributes)

11. दा (देना to give) — प्रति+यच्छति=वापस लौटाता है (returns)

12. हृ (हरण करना to snatch) — उद्+आ+हरति=उदाहरण देता है (gives example)
वि+हरति=सैर करता है (walks)
सम्+हरति=मार देता है (kills)

13. नन्द (खुश होना to please) — आ+नन्दति=आनन्दति (feels pleasure)
अभि+नन्दयति=बधाई देता है (congratulates)

14 नम् (झुकना to bow or to salute) — अव+नमति=नीचे झुकता है (bows down)
उद्+नयति=ऊपर उठता है (rises)

15. नी (ले जाना to take away) — अनु+नयति=मनाता है (requests)
उप+नयति=यज्ञोपवीत धारण करता है (to wear the sacred thread)
अप+नयति=दूर हटाता है (removes)
आ+नयति=लाता है (brings)
अभि+नयति अभिनय (acting) करता है
निर्+नयति=निर्णय करता है (decides)
परि+णयति=विवाह करता है (weds)

16 पत् (गिरना to fall) — उत्+पतति=उछलता कूदता है (jumps)
परि+पतति=चारों तरफ घूमता है
प्र+नि+पतति=प्रणाम करता है (salutes)

17. भाष् (बोलना to speak) — सम्+भाषते=बातचीत करता है (talks)
अप+भाषते=गाली-गलौच करता है (abuses)

18. भू (होना to be) — अनु+भवति=अनुभव करता है (feels)
अभि+भवति=तिरस्कार करता है

आविर्+भवति=प्रकट होता है (comes out)
उद्+भवति=पैदा होता है (takes birth)
परा+भवति=हराता है (defeats)

20. भ्रम् (घूमना move in a circle) — परि+भ्रमति=पर्यटन करना (makes a journey)
सम्+भ्रमति=भ्रम में पड़ना (to be in a fix)

21. मील् (मिलना to meet) — उत्+मीलयति (उन्मीलयति)=आँखें खोलता (opens eyes)
नि+मीलयति=आँखें बन्द करता है (closes eyes)

22. रुह् (चढ़ना to ride) — आ+रोहति=सवारी करता है, ऊपर चढ़ता है
अव+रोहति=नीचे उतरता है (comes down)
प्र+रोहति=उगता है (grows)

23. लप् (बोलना to speak) — आ+लपति=बातचीत करता है (conversates)
वि+लपति=विलाप करता है (cries)

24. लभ् (पाना to get, to find) — उप+आ+लभते=उलाहना देता है (makes a complaint)
वि+प्र+लभते=धोखा देता है (deceives)

25. वद् (बोलना to speak) — सम्+वदते=बातचीत करता है (makes a conversation)
परि+वदते=अफवाह फैलाता है (spreads rumours)
वि+वदते=बहस करता है (argues)

26. वस् (रहना to live) — अधि+वसति=निवास करता है (lives)
प्र+वसति=विदेश में बसता है (lives in a foreign country, migrates)

27. वह् (धारण करना to bear) — वि+वहति=विवाह करता है (weds)
सम्+वहति=मालिश करता है (massages)

28. वृत् (वर्तमान होना to be present) — प्र+वर्तते प्रवृत्त होता है (begins a work)
नि+वर्तते=लौटता है, हटता है (comes back, leaves an action)
परि+वृत्=बदलना (to change)
वि+वृत्=खोलना (to open)
सम्+वृत्=बन्द करना (to close)

29. सद् (बैठना to sit) प्र+सीदति=प्रसन्न होता है (is pleased)

वि+षीदति=शोक करता है (becomes sad)

30. स्था (तिष्ठ) (ठहरना to stay) अनु+तिष्ठ=अमल करता है (acts, performs)

उत्+तिष्ठति=उठता है (stands)

31. स्मृ (याद करना to remember) सम्+स्मरति=अच्छी तरह याद करता है (recalls carefully)

वि+स्मरति=भूल जाता है (forgets)

32. अस् (फेंकना to throw) अभि+अस्यति=अभ्यास करता है (practices)

निर्+असति=दूर करता है (eradicates)

33. आप् (पाना to get) वि+आप्नोति=व्याप्त होता है

सम्+आप्नोति=समाप्त करता है (finishes)

34. कृ (करना to do) अनु+करोति=नकल करता है (to imitate)

अधि+करोति=कब्जा जमाता है (takes possession)

अप+करोति=अपकार करता है (acts against some one)

उप+करोति=उपकार करता है (helps)

नमस्+करोति=नमस्कार करता है (salutes)

तिरस्+करोति=नीचा दिखाता है (insults)

प्रति+करोति=सजाता है (decorates)

आविः+करोति=आविष्कार करता है (invents)

निर्+आ+करोति=दूर करता है (removes)

कृदन्त प्रत्यय

(Primary Affixes or Verbal Derivatives)

कृत् प्रत्यय [Krit. Affixes]	प्रत्यय का शेष [Remains]	अर्थ [Meaning]	उदाहरण [Example]
क्त	त	था, हुआ (was)	गत: (गता, गतम्
क्तवतु	तवत्	था (was, done)	गतवान् (गतवती, गतवत्)
तुमुन्	तुम्	के लिए (for)	गन्तुम्
क्त्वा	त्वा	करके (after doing, having done)	गत्वा (If the root is without prefix)
ल्यप्	य	(" ")	आगत्य (If the root is with prefix)
तव्यत्	तव्य	चाहिए (should be)	कर्त्तव्य: (कर्त्तव्या, कर्त्तव्यम्)
अनीयर्	अनीय	चाहिए (" ")	करणीय: (करणीया, करणीयम्)
ण्यत्	य	" (" ")	कार्य: (कार्या, कार्यम्)
शतृ	अत्	करता हुआ (doing)	गच्छन् (गच्छन्ती, गच्छत्)
शानच्	आन/मान	" "	कुर्वाण: (कुर्वती, कुर्वत्)

पठ् और गम् धातु के रूपों से रिक्त-पूर्ति करो (Fill in the blanks with the forms of पठ् and गम्) :—

क्त	कृत:	पठित:	गत:
क्तवतु	कृतवान्	....	....
तुमुन्	कर्तुम्	....	....
क्त्वा	कृत्वा	....	....
ल्यप्	संस्कृत्य	....	....
तव्यत्	कर्तव्य:	....	....
अनीयर्	करणीय:	....	....
ण्यत्	कार्य:	....	....
शतृ	कुर्वन्	....	....
शानच्	क्रियमाण:	....	....

अभ्यास (Exercise)

(i) निम्नलिखित धातुओं में 'क्त्वा' और 'तुमुन्' प्रत्यय लगाकर इनके कृदन्त रूप लिखिए (Write the कृदन्त forms of the following roots after adding 'क्त्वा' and 'तुमुन्' Saffixes to them) :—

धातु	क्त्वा	तुमुन्	धातु	क्त्वा	तुमुन्
श्रु	श्रुत्वा	श्रोतुम्	भुज्	....	....
पठ्	....	....	स्ना	....	....
ध्यै	....	....	कृ	....	....
भू	....	....	गम्	....	....
नम्	....	....	दृश्	....	....
दा	....	....	लभ्	....	....
नी	....	....	सेव्	....	....

(ii) निम्नलिखित धातुओं में 'क्त' और 'क्तवतु' प्रत्यय लगाकर इनके कृदन्त रूप लिखिंए (Write the कृदन्त forms of the following roots after adding 'क्त' and 'क्तवतु' Affixes to them) :—

धातु	क्त	क्तवतु	धातु	क्त	क्तवतु
पठ्	....	....	पा	पीतः	पीतवत्
गम्	....	....	दा	....	....
नम्	....	....	चुर्	....	....
हन्	....	....	सेव्	....	....

स्त्रीप्रत्यय
(Masculine Changed into Feminine)

रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए (Fill in the blanks) :—

(आ)

पुं० M.	स्त्री० F.		पुं० M.	स्त्री० F.	
अज	अजा	(goat)	गोप	गोपी	
चटक	....	(sparrow)	निपुण	....	(efficient)
बाल	....	(girl)	प्रवीण	....	(efficient)
वत्स	....	(daughter)	कुशल	....	(competent)
ज्येष्ठ	....	(elder)	चतुर	....	(clever)
कनिष्ठ	....	(younger)	कान्त	....	(dear)
सर्व	सर्वा	(all)	कृपण	कृपणा	(miserly)
प्रथम	प्रथमा	(first)	द्वितीय	द्वितीया	(second)

(ई)

नद	नदी	(river)	पंचम	पंचमी	(fifth)
षष्ठ	षष्ठी	(sixth)	अष्टम	....	(eighth)
सप्तम	....	(seventh)	अष्टादश	अष्टादशी	(eighteenth)
षोडश	षोडशी	(sixteenth)	सहस्रतम	सहस्रतमी	(thousandth)
शततम	शततमी	(hundredth)			

(ई)

बुद्धिमान् (बुद्धिमत्)	....	(wise)	लज्जावान्	लज्जावती	(shy)
गुणवान्	....	(virtuous)	बलवान्	....	(strong)
विद्यावान्	....	(learned)	गरीयान्	गरीयसी	(greater)
श्रेयान्	श्रेयसी	(benevolent)	प्रेयान्	प्रेयसी	(beloved)

(ई)

कर्तृ	कर्त्री	(who performs)	धातृ	....	(who creates)
जनयितृ	....	(who gives birth)	हर्तृ	....	(who kills)

(इनी)

कमल	कमलिनी	मानी	मानिनी
माली	....	दानी	....
मनोहारी	मनोहारिणी	मेधावी	....
शुभदायी	....	मायावी	....
कल्याणकारी	....	चमत्कारी	....

(न्ती)

स्नात्	स्नान्ती	पतत्	पतन्ती
इच्छत्	....	हसत्	....
तुदत्	....	रुदत्	....
गच्छत्	....	पठत्	....
तिष्ठत्	....	लिखत्	....

(इका)

पाठक	पाठिका	नायक	नायिका
याचक	....	बालक	....
वाचक	....	पाचक	....
बलदायक	....	संयोजक	....
निर्देशक	....	मूषक	....

(आनी)

भव	भवानी	वरुण	वरुणानी
रुद्र	....	यम	....
मातुल	....	ब्रह्मा	....

भिन्न रूप (Different forms)

पिता	माता	आचार्य	आचार्या
युवा (युवन्)	युवती		(स्वयम् अध्यापिका)
श्वशुर	श्वश्रू	आचार्य	आचार्यानी
श्वा (श्वन्)	शुनी		(आचार्यस्य पत्नी)
		राजा	राज्ञी

श्लोक-व्याख्या (Explanation of the Verses)

निम्नलिखितानां श्लोकानां व्याख्यानं कुरु (Explain the following Verses) :—

(क) भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।

तस्मात् हि काव्यं मधुरम्, तस्मात् अपि सुभाषितम् ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

(ख) काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कः, तत्र श्लोक-चतुष्टयम् ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

(ग) गुरु-शुश्रूषया विद्या, पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या, चतुर्थं नैव कारणम् ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

(घ) दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या, चिन्ता परेषां सुखवर्धनाय ।

परावबोधाय वचांसि यस्य, वन्द्यः त्रिलोकतिलकः स एव ॥

व्याख्या [Explanation] ....

....

अव्यय शब्द (Indeclinables)

रिक्त-पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

अत्र	यहाँ (here)	तत्र	....	कुत्र	....
श्वः	कल (tomorrow)	ह्यः	....	अद्य	....
अपि	भी (and)	हि	....	परश्वः	परसों (day after tomorrow)
कुत्र	कहाँ (where)	अन्यत्र	....	अवश्यम्	....
इतः	यहाँ से (from here)	कुतः	....	ततः	....
कदा	कब	तदा	....	यदा	....
ऋते	बिना	एवम्	....	एव	....
च	और	तथाच	....	इह	....
तत्	सो, इसलिए (therefore)	दिवा	दिन में	रात्रौ	....
उपरि	ऊपर (up)	उच्चैः	....	नीचैः	....
पृथक्	अलग (separate)	सह	साथ (along)	भूयः	बार-बार
हे	अरे	भोः	....	अयि	....
वृथा	....	मुधा	व्यर्थ	मिथ्या	झूठ
यदि	....	यद्यपि	....	तथापि	....

अभ्यास (Exercise)

अलम्	बस	आम्	हाँ	यतः	जहाँ से, क्योंकि
इदानीम्	....	अधुना	....	तदानीम्	....
अद्यत्वे	आजकल	यथा	....	वा, अथवा	....
किंच	और	क्व	....	सम्यक्	भली-भाँति (accurately)
चेत्	यदि	यावत्	जब तक	तावत्	....
पश्चात्	....	प्रायः	अक्सर	अति	अधिक (more)
शनैः	....	चिरं	चिरकाल तक	सह	....
हा	....	समम्	साथ	नूनम्	निश्चय हो
नहि	....	इव	समान	नो	नहीं (no)
स्वयं	आप	युगपत्	एक साथ	आरात्	पास
किन्तु	....	भूयोभूयः	बार-बार	संप्रति	अब
सांप्रतम्	उचित	हन्त	खेद है	मुधा	व्यर्थ
मनाक्	जरा सा	पूर्वेद्युः	पहले दिन (on previous day)	अपरेद्युः	दूसरे दिन (the other day)
साकम्	साथ (along)	सुष्ठु	अच्छी तरह (In a good manner)		

सदृशं त्रिषु लिंगेषु, सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तुलना (Degrees of Comparison)

तद्धित प्रत्यय (Taddhit, Secondary Affixes)

रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए (Fill in the blanks) :—

(1)

	सामान्य (मूलावस्था)	उत्तरावस्था तर प्रत्यय (Comparative)	उत्तमावस्था तम प्रत्यय (Superlative)
(बलवत्)	बलवान् (forceful)	बलवत्तर:	बलवत्तम:
(दूर)	दूर: (far off)	दूरतर:	....
(प्रिय)	प्रिय: (dear)	....	....
(स्थूल)	स्थूल: (fat)	....	....
(अधिक)	अधिक (much)	....	....
(कृश)	कृश: (slim)	....	....
(लघु)	लघु: (small)	....	....
(महत्)	महान् (great)	....	....
(बृहत्)	बृहत् (big)	....	....

(2)

		ईयसुन् प्रत्यय (Comparative)	इष्ठन् प्रत्यय (Superlative)
(बलवत्)	बलवान् (mighty)	बलीयस् (बलीयान्)	बलिष्ठ:
(पापी)	पापी (sinner)	पापीयस् (पापीयान्)	....
(लघु)	लघु: (small)	लघीयस् (लघीयान्)	....
(युवन्)	युवा (young)	यवीयस् (यवीयान्)	यविष्ठ:
(मृदु)	मृदु: (soft)	म्रदीयस् (म्रदीयान्)	....
(बहु)	बहु: (much)	भूयस् (भूयान्)	भूयिष्ठ:

अभ्यास (Exercise)

शुद्ध कीजिए (Correct the following sentences) :—

1. एतत् जलं सर्वेभ्य: जलेभ्य: शुद्धतरम् ।
   शुद्ध ....
2. कमलाया: पार्श्वे द्वे शाटिके स्त:, तयो: इयं शुभ्रतमा ।
   शुद्ध ....
3. मनुष्येषु नापित: पटुतर: भवति ।
   शुद्ध ....
4. कमलं श्रेष्ठतरं पुष्पं सर्वेषु पुष्पेषु ।
   शुद्ध ....

तद्धित प्रत्यय (Secondary Affixes)

(1)

षण् (अ)—पृथायाः अपत्यं पुमान्—पार्थः ।

पुत्रस्यापत्यं पुमान्—पौत्रः ।

ष्यण् (य)—गर्गस्य अपत्यं पुमान्—गार्ग्यः ।

चणकस्य अपत्यं पुमान्—चाणक्यः ।

दितेः अपत्यं पुमान्—दैत्यः ।

षीयण् (ईय)—श्वसुरस्य अपत्यं पुमान्—स्वस्रीयः ।

षायनण् (आयन)—बदरस्यापत्यं पुमान्—बादरायणः । (नारायणः, दाक्षायणः etc.)

षिण् (इ)—दशरथस्य अपत्यं पुमान्—दाशरथिः (सौमित्रिः, द्रौणिः etc.)

षिकण् (इक)—रेवत्याः अपत्यं पुमान् रैवतिकः ।

षेयण् (एय)—गंगायाः अपत्यं पुमान् गांगेयः । (वैनतेयः, राधेयः, भागिनेयः etc.)

(2)

षिकन् (इक) अध्ययने-ज्ञाने—इतिहासम् अधीते वेत्ति वा ऐतिहासिकः । (वैदिकः etc.)

षीयण् (ईय)—वाल्मीकिना प्रोक्तम् वाल्मीकीयम् ।

षिकण् (इक)—कायेन कृतं कायिकम् । (वाचिकम्, साहसिकम् etc.)

षण् (अ), ष्यण् (य), षेयण्—शैवः, वैष्णवः, आग्नेयः, प्राजापत्यः ।

षण् (अ), ष्यण् (य)—मथुरायां भवः माथुरः । (मानसम्, नागरिकः, वार्षिकः, आद्यम्, ग्राम्यः, अन्त्यम्) ।

(3)

त्व, ता—भावार्थे—प्रभोः भावः प्रभुत्वम्, प्रभुता । गुरोः भावः गुरुत्वम्, गुरुता । लघोः भावः लघुत्वम्, लघुता । शिशुत्वं, वृद्धत्व, नृपत्वम्, विद्वत्वम् etc.

इमा—नील आदि शब्दानाम् अन्ते । नीलिमा, गरिमा, लघिमा ।

एद्युस्—पूर्वेद्युः, अन्येद्युः अपरेद्युः ।

समास (Compounds)

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

1. अव्ययीभाव समास

समस्त पद	विग्रह	विग्रह	समस्त पद
यथाशक्ति	शक्तिम् अनतिक्रम्य	विघ्नानाम् अभावः	निर्विघ्नम्
अनुरथम्	....	औचित्यम् अनतिक्रम्य	....
आसमुद्रम्	....	शास्त्रम् अनतिक्रम्य	....
सस्नेहम्	....	जन्मनः पर्यन्तम्	....
आजीवनम्	....	एकम् एकम् प्रति	....
प्रत्यहम्	....	गृहस्य अभ्यन्तरे	....
अनुविष्णु	....	शरदः समीपम्	....

2. तत्पुरुष समास

दुःखश्रितः	दुःखं श्रितः	रामम् आश्रितः	....
शरणागतः	....	वातेन हनः	....
बाणहतः	....	मदेन रहितः	....
अग्नि-दग्धः	....	अहंकारेण युक्तः	....
चौरभयम्	....	पदात् च्युतः	....
देवमन्दिरम्	....	राज्ञः पुरुषः	....
कार्यदक्षः	....	कर्मणि कुशलः	....

3. कर्मधारय समास

(i) विशेष्य-विशेषण

(ii) उपमान-उपमेय

(क) रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

समस्त पद	विग्रह	विग्रह	समस्त पद
कुपुरुषः	कुत्सितः पुरुषः	महान् जनः	महाजनः
महापुरुषः	....	दीर्घं नयनम्	....
महाराजदशरथः	....	महान् च असौ देवः	....
परमगहनः	....	कृष्ण असौ सर्पः	....
जीर्णवस्त्रम्	....	महत् च तत् फलम्	महाफलम्
पीताम्बरम्	....	राजा च असौ ऋषिः च	....

(ख) रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

विग्रह	समस्त पद	समस्त पद	विग्रह
कमलम् इव मुखम्	कमलमुखम्	पुरुषसिंहः	पुरुषः सिंह इव
चन्द्रः इव मुखम्	....	ग्रन्थरत्नम्	....
दुःखम् एव समुद्रः	....	नरव्याघ्रः	....
घन इव श्यामः	....	कर्पूरगौरः	....
कमलम् इव कोमलम्	कमलकोमलम्	कमलम् इव नयनम्	....

4. नञ् समास

(i) यदि शब्द का प्रथम अक्षर व्यंजन हो तो 'अ' पहले जुड़ता है ।

If the first letter is a consonant, 'अ' is added before the word.

(ii) यदि शब्द का प्रथम अक्षर स्वर हो तो 'अन्' पहले जुड़ता है ।

If the first letter is a Vowel, 'अन्' is added before the word.

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks) :—

विग्रह	समस्त पद	समस्त पद	विग्रह
न प्रियः	अप्रियः	अज्ञानम्	....
न सत्यम्	....	असुखम्	....
न उपयोगी	अनुपयोगी	अनुपकारः	....
न भीरुः	....	अनावश्यकम्	....
न संभवम्	....	अयोग्या	....
न शिक्षितः	....	अविवाहिता	....
न स्वीकृतिः	....	अगम्यम्	....

5. द्विगु समास

संख्या-प्रथमः द्विगुः

विग्रह	समस्त पद	विग्रह	समस्त पद
अष्टानाम् अध्यायानाम् समाहारः	अष्टाध्यायी	त्रयाणां लोकाणां समाहारः	....
त्रयाणां भुजानां समाहारः	त्रिभुजम्	चतुर्णां युगानां समाहारः	....
पञ्चानां वटानां समाहारः	पंचवटी	पंचहस्ताः प्रमाणं यस्य	....

6. द्वन्द्व समास

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो (Fill in the blanks):—

विग्रह	समस्त पद	समस्त पद	विग्रह
पिता च पुत्रः च	पितापुत्रौ	रामलक्ष्मणौ	....
रामः च लक्ष्मणः च	....	काकोलूकौ	....
दुःखं च दारिद्र्यं च	....	रोगशोकौ	....
पाणी च पादौ च	पाणिपादम्	हस्तपादौ	....
हस्तिनः च अश्वाः च	हस्त्यश्वम्	अहिनकुलम्	....
अहः च दिवा च	....	अहोरात्रम्	....

7. बहुव्रीहि समास

विग्रह	समस्त पद	विग्रह	समस्त पद
चत्वारि मुख्यानि यस्य सः	चतुर्मुखः	निर्गतं भयं यस्मात् सः	....
दत्तं धनं यस्मै सः	....	दश आननानि यस्य सः	....
पीतानि अम्बराणि यस्य सः	....	सरलं हृदयं यस्म सः	....
कृतः निश्चयः यया सा	....	चक्रं पाणौ यस्य सः	....

8. अलुक् समास

विग्रह	समस्त पद	विग्रह	समस्त पद
भयं करोति इति	भयंकरः	युधि स्थिरः	....
वाचः पतिः	....	दिवः पतिः	दिवस्पतिः

संस्कृत भाषा (निबन्धः)

संस्कृतभाषा संसारस्य प्राचीनतमासु भाषासु एका प्रसिद्धा भाषा अस्ति। 'अस्याः देववाणी', 'देवगिरि', 'गीर्वाणी', इत्यादीनि अनेकानि नामानि सन्ति।

इयं भाषा लोके अस्मिन् सुसंस्कृततमा भाषा अस्ति। इयं भाषा आधुनिकीनाम् भारतीयानां भाषाणां जननी। अस्याः साहित्यं सुललितं ज्ञान-विज्ञान-परिपूर्णम्, च अस्ति।

वाल्मीकि-व्यास-मयूर-भास-कालिदास-भवभूति-भारवि-दण्डि-त्राण-भर्तृहरि-प्रभृतीनां रचनाः यदि केनापि भारतीयेन न पठिताः तर्हि सः आत्मानं पूर्णं शिक्षितं न मन्यते।

संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकी आवश्यकता अपि अनुपेक्षणीया। अस्मद्देशस्य प्रादेशिक्याः भाषाः सर्वविधं पारिभाषिक-शब्द-समूहं संस्कृतभाषायाः एव गृह्णन्ति। संस्कृतज्ञाः द्रुतम् अन्यासु भाषासु प्रवीणाः भवन्ति।

अतीतस्य गौरवमये इतिहासे, विपुले च आनन्दपूर्णे साहित्य-भाण्डागारे यः प्रवेष्टुम् इच्छति, यः सर्वान् प्रदेशान् ऐक्यस्य सूत्रे गुम्फितुम् इच्छति, तेन संस्कृतभाषा अवश्यम् पठनीया।

भारत-देशः

(दशसु पंक्तिषु निबन्धं लिखत)

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

मुद्रक :- हिन्दुस्तान ऑफसैट प्रैस
ए-26, नारायणा औद्योगिक क्षेत्र फेस-II नई दिल्ली